

Lucyna Kirwil ■

DOŚWIADCZANIE AGRESJI PRZEZ POLICJANTÓW I WZORCE ICH REAKCJI EMOCJONALNYCH NA OKRUCIEŃSTWO

Wprowadzenie

Celem badań przedstawionych w artykule było ustalenie, czy policjanci, którzy z racji wykonywanego zawodu mogą mieć dużo doświadczeń z agresją innych ludzi, na bodźce związane z agresją reagują emocjonalnie inaczej niż osoby, które z założenia nie mają takich doświadczeń lub mają ich bardzo mało.

Zgodnie z teorią desensytyzacji emocjonalnej (znieczulenia emocjonalnego) osoby bardziej eksponowane w swoim życiu na obrazy i doświadczanie agresji powinny reagować słabiej na takie bodźce wzbudzające negatywne emocje, jak: obserwowane sceny dręczenia czy torturowania innych, strzelanie, zabójstwo, bójka, obrazy broni, groźby oraz prowokacja poprzez obrażanie słowami, dewaluujące komentarze, obraźliwe gesty, zwerbalizowany zamiar ataku¹. Teoria desensytyzacji zakłada, że u osób, które w swoim życiu miały dużo okazji do obserwowania ludzkiej agresji, reakcje na związane z nią bodźce emocjogenne są słabsze zarówno w aspekcie pobudzeniowym, czyli reakcji fizjologicznej, jak i w aspekcie subiektywnie odczuwanej siły emocji oraz doznawanej przykrości. Podobnie ocena obserwowanej agresji ulega osłabieniu w zależności od tego, na ile obserwowane zachowanie agresywne jest uzasadnione i dopuszczalne w danych okolicznościach (ocena normatywna, ocena moralna).

Jako grupę podstawową, często doświadczającą agresji, dobrano zawodowych policjantów, a jako grupę porównawczą – studentów kierunków humanistycznych i medycznych. Policjanci – zgodnie z elementami swojej roli zawodowej oraz w wy-

¹ L.R. Huesmann, L. Kirwil, *Why Observing Violence Increases the Risk of Violent Behavior in the Observer*, w: D.J. Flannery, A.T. Vaxsonyi, I.D. Waldman (red.), *The Cambridge Handbook of Violent Behavior and Aggression*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2007.

niku treningu zawodowego – w sytuacjach kontaktu z jednostkami lub grupami ludzi zachowujących się agresywnie powinni być odporniejsi na oddziaływanie bodźców emocyjnych pobudzających do agresji. Oczekujemy, że ich reakcje na agresję innych osób mają charakter zadaniowy, nie zaś emocjonalny, a więc podejmowane przez nich zachowania są przemyślane i kontrolowane. Jeżeli policjanci mają być skuteczni w swoim działaniu, przebieg ich zachowań nie powinien być zakłócany przez emocje pojawiające się w związku z zaobserwowaną sytuacją. Na przykład w sytuacji postępowania z agresywnymi kibicami sportowymi czy agresywnymi uczestnikami marszów niepodległościowych działania policjantów powinny mieć charakter zadaniowy, instrumentalny, a ich reakcje emocjonalne na prowokacje, zaczepki, groźby, obrażanie czy ataki fizyczne powinny być zredukowane. Stosowane w takiej sytuacji środki przymusu bezpośredniego zawierają elementy, które lokują je w zakresie definicji zachowania agresywnego, ale motywacja leżąca u podłoża tych działań powinna być odmienna od motywacji agresji u osób, wobec których środki przymusu bezpośredniego są stosowane. Zgodnie ze współczesnym rozumieniem agresji wspomniani kibice i uczestnicy marszów niepodległości demonstrują agresję napędzaną emocjami, impulsywną, trudno poddającą się kontroli poznawczej. Policjanci powinni unikać reagowania tą formą zachowania, ich reakcje nie powinny być sterowane emocjami. Pożądanym zachowaniem – jeżeli to konieczne – powinno być przemyślane, a nie emocjonalne, zastosowanie środków obeszczadniających. Zachowania impulsywne, pozostające pod kontrolą emocji, nie są pożądane, ponieważ działania policjantów – jak wspomniano wyżej – powinny mieć charakter czysto zadaniowy, instrumentalny.

Dla lepszego rozumienia mechanizmów reagowania na bodźce emocyjne związane z agresją niezbędne jest wyjaśnienie sposobu pojmowania zjawiska agresji i jej form oraz przedstawienie współczesnych koncepcji agresji, na podstawie których formułowano hipotezy o kierunku różnic w reakcjach emocjonalnych między policjantami jako osobami często jej doświadczającymi a studentami jako osobami doświadczającymi jej rzadko bądź wcale. Koncepcje te pomogą zrozumieć, dlaczego warunki pracy zawodowej policjantów stawiają ich w sytuacjach ekspozycji na agresję innych ludzi, która ich wiktyimizuje i stymuluje gotowość do agresji różnego typu i w różnorodnej formie, a ze względu na przepisy roli zawodowej nie pozwala na jej używanie. Policjanci muszą więc wykorzystywać do regulacji swojego zachowania poznawcze oceny sytuacji i planowanie oraz kontrolować swoje reakcje emocjonalne w takich sytuacjach w większym stopniu niż osoby, które pracują w warunkach nieekspozujących ich na agresję. Podejmowane przez nich działania mogą mieć charakter planowanego instrumentalnego działania, a nie reakcji sterowanych emocjonalnymi odczuciami i osobistą interpretacją znaczenia sytuacji pobudzającej do agresji².

---

² Zob. A. Klukkert, T. Ohlemacher, *Torn between Two Targets: German Police Officers Talk about the Use of Force*, „Crime Law and Social Change” 2008, nr 52(2), s. 181–206.

1. Definiowanie agresji

Agresję zachodzącą między ludźmi zazwyczaj określamy jako międzyludzką lub interpersonalną i definiujemy jako zachowanie, które ma na celu wyrządzenie jakiejś szkody fizycznej lub psychicznej innej osobie. Celem jest więc sprawienie jej dolegliwości i przykrości, a skutkiem – odczuwanie przez tę osobę bólu fizycznego i/lub obrażeń cielesnych albo cierpienia psychicznego, spowodowanego naruszeniem statusu społecznego. Cierpienie psychiczne jest zazwyczaj związane z obniżeniem integralności własnego ja u osoby, na którą agresja jest skierowana. Zachowanie agresywne pozostaje w niezgodzie z normami społecznymi grupy, w której jest podejmowane, a skutki tego zachowania zachodzą wbrew intencji osoby, na którą zostało ono skierowane. Osoba ta – ofiara agresji – pragnie uniknąć szkody, do której wyrządzenia dąży agresor³. Agresja interpersonalna przejawia się w różnych formach: fizycznej lub werbalnej, bezpośrednio lub pośrednio skierowanej na inną osobę, i może być różnorodnie motywowana⁴.

Agresja interpersonalna przynosi szkodę innym osobom bezpośrednio w wyniku ataku fizycznego, najczęściej użycia siły fizycznej, i obejmuje takie zachowania, jak bicie, kopanie, popychanie, szarpanie czy uderzenie pięścią w twarz. Agresja manifestowana w tej formie określana jest jako fizyczna. Jej przejawy to zarówno zachowanie ucznia strzelającego z broni do nauczycieli i kolegów, jak i pobicie żony przez męża czy zabicie dziecka przez matkę. Agresja interpersonalna może przynosić szkodę innej osobie również pośrednio, np. w wyniku zniszczenia należących do niej przedmiotów (zniszczenie komuś telefonu komórkowego czy podpalenie domu) lub wykluczenia jej z grupy społecznej, do której należy. Agresja w formie werbalnej może sprawić przykrość bezpośrednio w kontakcie z inną osobą poprzez jej obrażanie, przezywanie, przeklinanie, groźby lub poniżające ją zwroty. Bezpośrednia agresja werbalna to zarówno groźenie pobiciem koleżki, jeżeli nie odda swojego kieszonkowego, jak i zachowania męża i żony w czasie kłótni małżeńskiej. Agresja werbalna ma też formę pośrednią: może przynosić szkodę innej osobie w wyniku plotki, pomówienia, kalumnii, nieuzasadnionej krytyki lub bezpodstawnych oskarżeń.

---

³ L. Berkowitz, *Aggression: Its Causes, Consequences, and Control*, McGraw Hill, Boston, MA 1993; R.G. Geen, *Human Aggression*, Open University, Philadelphia 2001; A. Frączek, *O naturze i formowaniu się psychologicznej regulacji agresji interpersonalnej*, w: I. Kurcz, D. Kądziaława (red.), *Psychologia czynności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002; L. Berkowitz, *Psychology of Aggression in Adulthood*, w: N.J. Smelser, J. Wright, P.B. Baltes (red.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier Science, Oxford 2004; L.R. Huesmann, L. Kirwil, *Why Observing...*, *op. cit.*; J.M. Ramirez, *Some Dichotomous Classifications of Aggression According to Its Function*, „Journal of Organisational Transformation and Social Change” 2009, nr 6, doi:10.1386/jots.6.2.85/1 [dostęp: 01.02.2012].

⁴ L. Berkowitz, *Aggression...*, *op. cit.*; A. Frączek, *O naturze i formowaniu się...*, *op. cit.*; L. Kirwil, *Agresja interpersonalna – efekt prowokacji czy nastawienia na zdobywanie?*, w: K. Skarżyńska (red.), *Między ludźmi... Oczekiwania, interesy, emocje*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

2. Motywacja do agresji

Uruchomienie zachowania agresywnego jest skutkiem wzbudzenia zasadniczo jednej z dwu motywacji: napędzanej negatywnymi emocjami lub kierowanej nastawieniem na pozyskanie korzyści⁵. W literaturze przedmiotu zachowanie krzywdzące innych, uruchamiane i sterowane negatywnymi emocjami irytacji, złości, gniewu, wściekłości i furii, jest nazywane agresją impulsywną⁶, wrogą⁷ reaktywno-emotogenną⁸ lub po prostu afektywną, emocjonalną⁹, a w nowszych pracach agresją reaktywną¹⁰. Z kolei zachowanie krzywdzące innych, uruchamiane przez oczekiwanie korzyści, nagrody, gratyfikacji materialnych lub społecznych, nazywane jest agresją przemyślaną¹¹, instrumentalną lub zadaniowo-instrumentalną¹², a w nowszej literaturze agresją proaktywną¹³. Obserwatorzy czyjegoś zachowania agresywnego nie zawsze mogą trafnie rozpoznać, która z tych motywacji leży u jego podłoża. Również agresor nie zawsze jest w stanie trafnie określić, co nim powodowało, gdy zainicjował swoje agresywne zachowanie. Leonard Berkowitz¹⁴ zwracał uwagę na niejednoznaczność motywacji zachowania agresywnego z powodu jej zmienności wraz z rozwojem interakcji agresywnej. Dodać trzeba, że obserwator nie jest w stanie odgadnąć myśli agresora, co dodatkowo zwiększa niepewność w rozpoznawaniu motywacji aktu obserwowanej agresji.

Łatwo zobrazować niejednoznaczność motywacji zachowania agresywnego, analizując przykład sporu między członkami grupy rówieśniczej nastolatków. W sytuacji kłótni lub bójkii skonfliktowani nastolatkiwie pozostają pod wpływem coraz

⁵ D.P. Barash, *Understanding Violence*. Allyn & Bacon A Pearson Education Company, Needham Heights, MA 2001; A. Frączek, *O naturze i formowaniu się...*, *op. cit.*; B.J. Bushman, L.R. Huesmann, *Aggression*, w: S.T. Fiske, D.T. Gilbert, G. Lindzey (red.), *Handbook of Social Psychology*, John Wiley & Sons, New York 2010; L. Kirwil, *Agresja interpersonalna...*, *op. cit.*

⁶ C.A. Anderson, B.J. Bushman, *Human Aggression*, „Annual Review of Psychology” 2002, t. 53; J.M. Ramirez, *Some Dichotomous...*, *op. cit.*

⁷ S. Feshbach, *The Function of Aggression and Regulation of Aggressive Drive*, „Psychological Review” 1964, nr 71(4), s. 257–272.

⁸ A. Frączek, *O naturze i formowaniu się...*, *op. cit.*

⁹ S. Feshbach, *The Function of Aggression...*, *op. cit.*; L. Berkowitz, *Aggression...*, *op. cit.*

¹⁰ N.R. Crick, K.A. Dodge, *Social Information-processing Mechanisms in Reactive and Proactive Aggression*, „Child Development” 1996, nr 67(3), s. 993–1002; M. Kempes, W. Matthys, H. de Vries, H. van Engeland, *Reactive and Proactive Aggression in Children – a Review of Theory, Findings and the Relevance for Child and Adolescent Psychiatry*, „European Child and Adolescent Psychiatry” 2005, nr 14(1), s. 11–19.

¹¹ C.A. Anderson, B.J. Bushman, *Human Aggression...*, *op. cit.*; J. M. Ramirez, *Some Dichotomous...*, *op. cit.*

¹² S. Feshbach, *The Function of Aggression...*, *op. cit.*; L. Berkowitz, *Aggression...*, *op. cit.*; Frączek, *O naturze i formowaniu się...*, *op. cit.*

¹³ N.R. Crick, K.A. Dodge, *Social Information-processing...*, *op. cit.*; M. Kempes, W. Matthys, H. de Vries, H. van Engeland, *Reactive and Proactive...* *op. cit.*; F. Vitaro, M. Brendgen, *Proactive and Reactive Aggression: A Developmental Perspective*, w: R.E. Tremblay, W.W. Hartup, J. Archer (red.), *Developmental Origins of Aggression*, The Guilford Press, New York–London 2005.

¹⁴ L. Berkowitz, *Aggression...*, *op. cit.*

bardziej narastającej złości i każdy z uczestników tej sytuacji dąży do tego, aby uzyskać przewagę fizyczną bądź psychiczną nad tym drugim. U każdego z nich, kiedy emocje osiągną bardzo dużą siłę, może pojawić się następująca myśl: „Zaatakował mnie. Atakuje. Będzie atakował dalej, jeżeli go nie uderzę. Muszę go zniszczyć. Zniszczyć go, bo on mnie zaatakował”. Ale jeżeli tę kłótnię lub bójkę obserwują inni członkowie grupy rówieśniczej, do której należą uczestnicy sporu, a ci spostrzegą, że w wyniku pokonania przeciwnika mogą zyskać uznanie i aplauz obserwujących, mogą się pojawić też takie myśli: „Jeżeli go pokonam, będą się bardziej liczyć ze mną. Może nawet będę nimi rządził”. Zachowania spostrzegane przez obserwatorów są w ich ocenie takie same w całej sytuacji: agresywne. Niezależnie od myśli uczestników sporu prowadzą one do szkody fizycznej lub psychicznej, chociaż motywacja tego zachowania uległa zmianie z emocjonalnej na instrumentalną: agresja stała się narzędziem do podwyższenia własnej pozycji w grupie społecznej. Zachowania uczestników sporu, i te motywowane silnymi negatywnymi emocjami, i te motywowane potrzebami instrumentalnymi, czyli ataki werbalne lub fizyczne, są podobne w swojej zewnętrznej formie, skutkach i niezgodności z normą społeczną, ale pełnią różne funkcje. Początkowe zachowanie agresywne stanowiło następstwo doznanej obrazy i było motywowane chęcią zranienia lub skrzywdzenia prowokatora, by zmniejszyć doznaną przykrość, usunąć złość i odbudować zagrożoną samoocenę. Mogło być reakcją na spostrzeganą, niekoniecznie rzeczywistą, prowokację. Mechanizmy regulacyjne agresji tego rodzaju wyjaśnia teoria frustracji-agresji¹⁵. Następnie do emocjonalnego komponentu zachowania dołączył się komponent instrumentalny: chęć zdobycia uznania i podwyższenia swojej pozycji w grupie. Zachowanie agresywne zaczęło podlegać regulacji poprzez motywację typu zdobywczego, a tym samym służyć zyskiwaniu popularności i osiągnięciu pozycji przywódczej. Mechanizmy zachowania agresywnego z tą motywacją opisuje teoria społecznego uczenia się Alberta Bandury¹⁶.

Przykładu na niejednoznaczność motywacji agresywnego zachowania może też dostarczyć opis reakcji ojca na wiadomość o kradzieżach pieniędzy przez syna. Ojciec postanawia ukarać syna podbierającego pieniądze z portfela matki, ponieważ wcześniejsze rozmowy na ten temat nie przyniosły skutku. Wybiera karę fizyczną – bicie pasem. Postanawia, że wymierzy synowi trzy razy, ale po każdym razie będzie go pytał, czy obiecuje nie podbierać pieniędzy. Kiedy po kolejnych razach nie słyszy spodziewanej obietnicy, bo syn milczy, myśli: „Ten dzieciak opiera mi się. Lekceważ mnie. Pokażę mu, kto tu jest silniejszy”. Wzbiera w nim złość. Zachowując jednak tzw. zimną postawę, zaczyna uderzać coraz silniej i już nie czeka na obietnicę syna. Bije i krzyczy na niego w złości. Motywacja zachowania ojca się zmieniła: do komponentu instrumentalnego dołączył się komponent emocjonalny. Obserwator

¹⁵ J. Dollard, L. Doob, N.E. Miller, O.H. Mowrer, R.R. Sears, *Frustration and Aggression*, Yale University Press, New Haven, CN 1939; L. Berkowitz, *Frustration-aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*, „Psychological Bulletin” 1989, nr 106(1), s. 59–73.

¹⁶ A. Bandura, *Teoria społecznego uczenia się*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

nie jest jednak w stanie wyróżnić odmiennych motywacji w zachowaniu ojca na podstawie zewnętrznych objawów i skutków.

Agresja emocjonalna, impulsywna, jest uruchamiana w następstwie stopniowego lub gwałtownego narastania pobudzenia emocjonalnego i emocji gniewu, z reguły w odpowiedzi na wcześniejszą prowokację. Agresja tego typu wiąże się z brakiem kontroli impulsów emocjonalnych i jest charakterystyczna dla sytuacji zagrożenia, frustracji lub działania szkodliwych bodźców. Agresją instrumentalną „rządzą” schematy poznawcze świata i skrypty zachowania, określające okoliczności, w jakich agresywne zachowanie jest dopuszczalne lub pożądane¹⁷.

Przedstawiając w innym miejscu różnice między „czystą” agresją emocjonalną a „czystą” agresją instrumentalną, zwracałam uwagę na to, że „agresja impulsywna ma miejsce, gdy reakcja jest natychmiastowa i następuje jako bezpośrednia odpowiedź na sytuację, np. gdy ktoś uderza kogoś innego, bo traci kontrolę nad swoimi emocjami i zachowaniem, ponieważ ten inny go frustruje. Nie może więc to być zachowanie zaplanowane. Pojawia się ono nagle, pod wpływem działania bodźca społecznego o znaczeniu emocjonalnym specyficznym dla napastnika. Bodziec ten wywołuje silną emocję, której doświadczenie jest dla napastnika nieprzyjemne. Ktoś, kto jest spostrzegany jako źródło dyskomfortu, staje się celem szybko uruchomionego ataku. Ten rodzaj zachowania charakteryzuje, obok reaktywności i wzbudzania emocji agresywnych (irytacji, złości, gniewu, furii), także gwałtowność, impulsywność, brak przemyślenia i planowania, nieliczenie się z konsekwencjami oraz pewna odruchowość i automatyczność”¹⁸.

Agresja motywowana emocjami, impulsywna, pojawia się w efekcie stopniowego lub gwałtownego narastania pobudzenia emocjonalnego i emocji złości. Manifestowanie tego zachowania jest związane z niewykształceniem się umiejętności kontroli impulsów emocjonalnych i jest charakterystyczne dla sytuacji zagrożenia, frustracji lub działania szkodliwych bodźców. W agresji emocjonalnej napastnik jest zainteresowany głównie psychicznym lub fizycznym uszkodzeniem ofiary, włącznie z jej unicestwieniem. Dlatego ten typ agresji często określa się mianem agresji wrogiej.

Natomiast agresja instrumentalna, jako przeciwieństwo agresji emocjonalnej, to przemyślany, zaplanowany sposób osiągnięcia celu innego niż skrzywdzenie ofiary. W swojej naturze jest to zachowanie raczej proaktywne, wynikające z chłodnego kalkulowania, wyrachowania, nie zaś z „gorącego” afektu, i z reguły jest ono uruchamiane w rezultacie wcześniejszego obmyślenia i planowania. Na przykład dokonanie rabunku na pasażerze pustego wagonu w pociągu poprzedza sekwencja spostrzeżeń i przewidywań napastnika odnośnie do tego, jak zachowa się ofiara oraz co można w związku z tym zrobić, żeby pozyskać pieniądze z jej grubego

¹⁷ Zob. C.A. Anderson, L.R. Huesmann, *Human Aggression: A Social-cognitive View*, w: M.A. Hogg, J. Cooper (red.), *The Sage Handbook of Social Psychology*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA 2003; A. Frączek, *O naturze i formowaniu się...*, *op. cit.*

¹⁸ L. Kirwil, *Agresja interpersonalna...*, *op. cit.*, s. 154.

portfela. Wymaga to przewidzenia, jakie okoliczności będą najkorzystniejsze dla zdobycia pieniędzy. Trzeba zaplanować, że np. kiedy pociąg znajdzie się między przystankami, ale tuż przed następnym przystankiem, skutecznie będzie przysiąść się do ofiary i zasłonić ją od strony przejścia między wagonami. Wtedy można ją zepchnąć między ławki, uderzyć mocno w głowę, a gdy już będzie zaskoczona lub nieprzytomna, łatwo będzie zabrać jej portfel oraz wysiąść natychmiast, gdy pociąg się zatrzyma. Realizacja tego zamiaru odbywa się według przemyślanej wcześniej sekwencji zachowań: poczekać na stosowny czas, kontrolować, czy nikt nie widzi ofiary, zbliżyć się do niej, przysiąść się, gdy pociąg zacznie zwalniać, pochylić się nad ofiarą, ściągnąć ją na podłogę, uderzyć w głowę, wyjąć portfel z kieszeni i wysiąść z wagonu, gdy pociąg się zatrzyma. Wszystkie te czynności są zaplanowane, a sam akt agresji – zepchnięcie na podłogę i uderzenie w głowę – służy jako narzędzie, środek prowadzący do określonego z góry wyniku, czyli zdobycia pieniędzy. Agresja instrumentalna to zatem zachowanie zaplanowane, realizowane z namysłem, w wyniku wcześniejszych przemyśleń, powoli, stopniowo, według z góry ustalonego planu. Jak podkreśla wielu autorów¹⁹, jest to forma ofensywna, proaktywna i zazwyczaj pozbawiona emocji.

W agresji instrumentalnej działanie agresora w stosunku do ofiary jest ukierunkowane na cele związane ze zdobywaniem, czyli pozostające poza agresją, takie, które same w sobie nie przyniosłyby ani szkód fizycznych, ani psychicznych, np. ujmy, zagrożenia samooceny czy statusu społecznego. Agresja instrumentalna następuje w wyniku uruchomienia specyficznych poznawczych schematów świata i agresywnych skryptów zachowania, określających okoliczności, w jakich agresywne zachowanie jest dopuszczalne²⁰.

Zadaniowo-instrumentalna forma tej agresji jest wzbudzana przez specyficzne cele i zadania bądź odgrywane role społeczne²¹. Ważnymi mechanizmami w jej tworzeniu się są modele zachowania agresywnego, nagrody i kary oraz habituacja emocjonalna i skrypty zachowania agresywnego. Indywidualne predyspozycje sprzyjające rozwojowi tej formy agresji to niska reaktywność oraz odporność na zagrożenia. W zachowaniu ludzi dorosłych stanowi ona najczęściej element ich roli społecznej, jest włączana podczas procesu przygotowywania ludzi do ról społecznych wymagających stosowania agresji wobec innych osób.

¹⁹ K.A. Dodge, J.D. Coie, *Social-information-processing Factors in Reactive and Proactive Aggression in Children's Peer Groups*, „Journal of Personality & Social Psychology” 1987, nr 53(6), s. 1146–1158; L. Pulkkinen, *Proactive and Reactive Aggression in Early Adolescence as Precursors to Anti- and Prosocial Behavior in Young Adults*, „Aggressive Behavior” 1996, nr 22(4), s. 241–257.

²⁰ Zob. C.A. Anderson, L.R. Huesmann, *Human Aggression...*; A. Frączek, *O naturze i formowaniu się...*, *op. cit.*

²¹ Zob. A. Frączek, *O naturze i formowaniu się...*, *op. cit.*

3. Współczesne teorie agresji

3.1. Społeczno-poznawczy model przetwarzania informacji²²

Zgodnie ze społeczno-poznawczym modelem przetwarzania informacji L. Rowella Huesmanna²³ zachowanie agresywne ludzi przebiega według skryptów, które przechowują oni w pamięci tak, jak aktorzy przechowują treść scenariuszy teatralnych czy filmowych. Skrypt zawiera wiedzę o sytuacjach, które mogą wystąpić w życiu, oraz o tym, jak jednostka ma się w nich zachować, a także jakie konsekwencje mogą mieć jej zachowania. Każdy skrypt jest sekwencją oczekiwanych zachowań społecznych i możliwych reakcji oraz zawiera wskazania, swoiste „recepty” – przepisy, jak sobie radzić w rozmaitych sytuacjach społecznych, np. w sytuacji konfliktu czy prowokacji do agresji. Jest zatem swoistym scenariuszem zachowania, który jednostka dobiera sobie, bo pasuje do jej aktualnej sytuacji, a potem swoim zachowaniem „odgrywa” ten skrypt.

Skrypty nabywane są w wyniku uczenia się bezpośrednio z własnego doświadczenia oraz poprzez uczenie się społeczne z obserwacji innych ludzi, głównie osób znaczących (rodziców, uznanych autorytetów i kolegów, fikcyjnych postaci i rzeczywistych osób znanych z mass mediów). Ludzie nabywają skrypty agresywnego zachowania w zależności od swoich doświadczeń z agresją w otoczeniu, przede wszystkim w dzieciństwie i okresie dorastania. Brak okazji do obserwacji agresji sprzyja nabywaniu skryptów nieagresywnych, a częste okazje do takich obserwacji ułatwiają uczenie się skryptów agresywnych. Obserwując zachowania agresywne innych ludzi w dzieciństwie i okresie dorastania społecznego, ludzie nabywają te elementy skryptów, od których potem zależy, jak zareagują na prowokację do agresji oraz jak będą się zachowywać w sytuacji konfliktu z innymi osobami. W wyniku tych obserwacji tworzą skrypty agresji emocjonalnej. Obserwując we wspomnianych cyklach życia rodzaje sytuacji, w których inni inicjują atak, żeby zdobyć pożądane przedmioty lub wartości pozamaterialne, ludzie budują skrypty agresji instrumentalnej. Obserwując następstwa różnych zachowań agresywnych u innych, dołączają do swoich scenariuszy potencjalne następstwa agresji i reakcje na nie. Z wiekiem i dorastaniem społecznym dzieci skrypty stają się coraz bardziej automatyczne i odporne na modyfikacje. Jednostki postrzegane przez innych jako agresywne mają więcej skryptów odnoszących się do agresji niż osoby postrzegane jako nieagresywne.

---

²² W przygotowaniu tego paragrafu wykorzystałam fragmenty wcześniej opublikowanego artykułu: L. Kirwil, *Agresja interpersonalna...*, *op. cit.*

²³ L.R. Huesmann, *An Information Processing Model for the Development of Aggression*, „*Aggressive Behavior*” 1988, nr 14, s. 13–24; L.R. Huesmann, *The Role of Social Information Processing and Cognitive Schemas in the Acquisition and Maintenance of Habitual Aggressive Behavior*, w: R.G. Geen, E. Donnerstein (red.), *Human Aggression: Theories, Research, and Implications for Policy*, Academic Press, New York 1998; L. Kirwil, *Agresja interpersonalna...*, *op. cit.*

Zgodnie z tym modelem ludzie wydobywają skrypty agresywne z pamięci po odebraniu sygnałów z sytuacji i dokonaniu atrybucji zróżnicowanych zależnie od swoich emocjonalnych predyspozycji i z wykorzystaniem posiadanych schematów świata. Sygnały z sytuacji to spostrzegane jej elementy i zachowania innych ludzi. Atrybucje to procesy przypisywania intencji osobom, z którymi weszliśmy w interakcję, np. określenie, czy podnosząca gwałtownie rękę do góry osoba, z którą rozmawiamy, chciała nas pogłaskać, czy uderzyć w policzek. Schematy świata to uogólnione reprezentacje świata (inaczej: obraz świata), zawierające wiedzę i przekonania o tym, jaki świat jest. To organizacje doświadczeń jednostki z otaczającym światem przechowywane w pamięci, które ludzie wykorzystują przy ocenie bodźców z sytuacji i dokonywaniu atrybucji (wnioskowania o intencjach zachowania innych ludzi). Na przykład osoba z obrazem świata zagrażającego jest bardziej skłonna przypisywać innym ludziom intencje wrogie. Jest ona skłonna interpretować niejednoznaczny uśmiech innej osoby raczej jako drwinę niż przejaw sympatii wobec niej. Gdy przypisana zostanie intencja drwiny, nastąpi wydobywanie skryptów odwetu za drwinę: można na nią zareagować poważniejszą drwiną, zwymyśleniem innej osoby albo jej spoliczkowaniem. Dokonane wcześniej atrybucje zmieniają stan emocjonalny, który teraz wraz z posiadanymi przekonaniem normatywnymi o agresji wpływa na ocenianie wydobytych skryptów pod kątem ich stosowności do sytuacji oraz przewidywanych skutków ich „odegrania”. Gdy osoba poczuła się mocno dotknięta, może ocenić skrypty silniejszych reakcji odwetowych jako bardziej stosowne. Przekonania normatywne informują, jakie zachowania są odpowiednie, dopuszczalne w danej sytuacji. Kryją wiedzę o społecznej dezaprobatie zawartej w normach dotyczących agresji i osobistą wiedzę o warunkach, w jakich przekroczenie tych norm jest możliwe ze zmniejszonym ryzykiem lub bez narażania się na negatywne konsekwencje²⁴. Na przykład, jeżeli przekonania normatywne wykluczają zadawanie bólu fizycznego w odpowiedzi na komunikaty niewerbalne, to skrypt spoliczkowania zostanie oceniony negatywnie. Jeżeli osoba, której intencje są rozważane, ma np. słuchawki na uszach i słucha muzyki, również skrypt zwymyślenia otrzyma ocenę negatywną, bo przecież nie usłyszy ona wymyślenia. Gdy wydobyte z pamięci skrypty uznane zostały za niewłaściwe, będą wydobywane kolejne skrypty i poddawane ocenie aż do skryptu ocenionego jako odpowiedni. Uruchomienie skryptu następuje dopiero, gdy zostanie on uznany za „dobry”: stosowny do sytuacji, własnego stanu emocjonalnego, zgodny z posiadanymi przekonaniem normatywnymi i zapowiadający osiągnięcie osobistego celu jednostki. Wtedy przejawiane zachowanie jest zgodne z treścią skryptu.

Model zakłada, że na końcu procesów przetwarzania wyjściowych sygnałów z sytuacji, zaobserwowane w jej trakcie zmiany we własnym stanie emocjonalnym oraz skutki własnego zachowania są poddane kolejnej ocenie. W jej wyniku nastę-

²⁴ L. Kirwil, *Agresja – zachowanie chłopców i przekonania normatywne rodziców*, „Koloqwia Psychologiczne” 2006, nr 15, *Język – Poznanie – Relacje Społeczne*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 2006.

puje albo modyfikacja skryptu, albo jego wzmocnienie. Jeżeli skutki są negatywne dla osoby rozważającej skrypt, podlega on modyfikacji. Gdy zaś skutki uruchomienia skryptu są dla niej pozytywne, następuje jego wzmocnienie. Procesy przetwarzania informacji dotyczących agresji mogą się z czasem zautomatyzować, a zachowanie agresywne może nabrać cech nawyku²⁵.

Z punktu widzenia celu własnych badań interesujące wydaje się ustalenie, czy policjanci jako osoby o dużej liczbie doświadczeń z agresją w porównaniu z osobami o mniejszej ich liczbie, różnią się pod względem poszczególnych elementów modelu: indywidualnych predyspozycji emocjonalnych, schematów świata, skryptów dotyczących agresji i przekonań normatywnych, dokonywanych atrybucji i ocen sytuacji oraz reakcji emocjonalnych na nią, a także oceny agresywnych skryptów. Szczególnie ważne byłoby ustalenie, czy takie różnice i w jakich elementach modelu zachodzą między osobami mającymi do czynienia w swoim zawodzie z agresją innych osób, czyli wyposażonymi zawodowo w skrypty reakcji na cudzą agresję i zagrożenie, a osobami, które takich doświadczeń i takiego wyposażenia nie mają, np. studentami uczelni humanistycznych i medycznych. Można zakładać, że osoby z tych grup znacznie różnią się liczbą doświadczeń bezpośrednich z agresją: gdy obserwowały agresywne zachowania innych ludzi, gdy były obiektem agresji ze strony innych osób oraz gdy same występowały w roli napastników, np. z racji korzystania ze środków przymusu bezpośredniego.

3.2. Poznawczy neoasocjacionistyczny model roli afektu negatywnego

Sformułowany przez Leonarda Berkowitza²⁶ model asocjacionizmu poznawczego, wyjaśniający rolę afektu negatywnego w powstawaniu agresji emocjonalnej, jest wykorzystywany w studiach empirycznych prowadzonych przez Brada Bushmana i jego współpracowników²⁷. Model wyjaśnia, dlaczego doświadczenie frustracji nie zawsze prowadzi do agresji.

Awersyjne wydarzenia lub szkodliwe bodźce wywołują w jednostce niespecyficzny negatywny stan emocjonalny, który może być odczuwany subiektywnie jako

---

²⁵ L. Berkowitz, *On the Consideration of Automatic as Well as Controlled Psychological Processes in Aggression*, „Aggressive Behavior” 2008, nr 34(2), s. 117–129.

²⁶ L. Berkowitz, *Frustration-aggression Hypothesis...*, *op. cit.*; *idem*, *On the Formation and Regulation of Anger and Aggression: A Cognitive-neoassociationistic Analysis*, „American Psychologist” 1990, nr 45(4), s. 494–503; *idem*, *Aggression...*, *op. cit.*; *idem*, *Affective Aggression: The Role of Stress, Pain and Negative Affect*, w: R.G. Geen, E. Donnerstein (red.), *Human Aggression...*, *op. cit.*

²⁷ B.J. Bushman, *Does Venting Anger Feed or Extinguish the Flame? Catharsis, Rumination, Distraction, Anger and Aggressive Responding*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 2002, nr 28, doi: 10.1177/0146167202289002 [dostęp: 05.04.2015]; C.A. Anderson, B.J. Bushman, *Human Aggression...*; W. Pedersen, B.J. Bushman, E. Vasquez, N. Miller, *Kicking the (Barking) Dog Effect: The Moderating Role of Target Attributes on Triggered Displaced Aggression*, „Personality and Social Psychology Bulletin” 2008, nr 34, doi: 10.1177/0146167208321268 [dostęp: 05.04.2015].

frustracja, ból, smutek, rozdrażnienie. Ten negatywny stan emocjonalny może doprowadzić do zachowania agresywnego, ale nie musi. W zależności od tego, jakie bodźce sygnałowe są obecne w sytuacji, wpływa on na powstanie pierwszej prostej reakcji skojarzeniowej związanej z gniewem lub strachem, czyli z układem walka–ucieczka. Ten negatywny stan emocjonalny uruchamia wydobywanie z pamięci myśli, wspomnień oraz ekspresyjnych reakcji motorycznych i fizjologicznych skojarzonych z agresją we wcześniejszych doświadczeniach z nią związanych. W efekcie aktywizacji tych myśli, wspomnień i reakcji powstaje elementarna forma gniewu, np. poirytowanie, które z kolei uruchamia dalsze przetwarzanie poznawcze. Składają się na nie: ocena sytuacji wyjściowej, atrybucje, rezultaty oczekiwane w zaistniałej sytuacji, wspomnienia podobnych sytuacji, normy społeczne, zachowania, przekonania osobiste na temat tego, jaka emocja jest właściwa w danej sytuacji. Ponieważ wszystkie te elementy są ze sobą skojarzone, kolejne składniki są wywoływane z siłą poprzedniego skojarzenia, np. niespecyficzny stan poirytowania. Dopiero po „poznawczej obróbce”, czyli zaktywizowaniu się sieci skojarzeń z zaistniałą sytuacją, powstaje bardziej specyficzna emocja – jednoznaczny stan irytacji, zniecierpliwienia czy gniewu. Jako że zaktywizowane wspomnienia są różne, odczuwany stan może kojarzyć się albo z walką, albo z ucieczką. Wynika z tego, że jeżeli czyjeś prowokacyjne zachowanie zostanie rozpoznane w przetwarzaniu poznawczym jako nieuzasadniony atak, uruchomi się ciąg agresywnych myśli i emocji oraz reakcji prowadzących do uformowania się gotowości do agresji emocjonalnej. Gdy jednak pierwsza prosta reakcja skojarzeniowa, wywołana przez afekt negatywny, wyzwoli myśli i wspomnienia oraz reakcje fizjologiczne i motoryczne skojarzone z ucieczką, zachowanie agresywne nie wystąpi. Agresja stanowi więc jedną z możliwych reakcji na awersyjne doświadczenia i bodźce szkodliwe. Czy wystąpi, zależy od tego, czy i jaka ścieżka emocji i myśli skojarzonych z agresją w przeszłym doświadczeniu jednostki zostanie wydobyta.

Zasadniczo w efekcie socjalizacji nabywamy przekonania o negatywnych rezultatach podejmowania agresji emocjonalnej, jednak silne bodźce sygnałowe agresji oraz siła wzbudzonej emocji elementarnej mogą prowadzić w ciągu przetwarzania poznawczego do wydobywania wyłącznie agresywnych myśli i emocji, które prowadzą do podjęcia agresji.

Można oczekiwać, że w wyniku przeszłych doświadczeń z agresją, m.in. treningu zawodowego, rutynowe zachowania policjantów w sytuacji zagrożenia nie powinny być następstwem uruchomienia ścieżki skojarzeniowej dla agresji emocjonalnej, a więc w porównaniu z osobami w innych rolach społecznych (wykluczając agresywnych przestępców, osoby bardzo impulsywne i osoby o niedojrzałej kontroli emocjonalnej), powinni oni reagować słabszym pobudzeniem fizjologicznym i emocjonalnym, mniejszą przykrością oraz mniej negatywnymi emocjami na bodźce emocyjne skojarzone z agresją.

3.3. Teoria transferu pobudzenia emocjonalnego

Teoria transferu pobudzenia emocjonalnego, sformułowana przez Dolfę Zillman²⁸, wyjaśnia, od czego zależy siła gniewu, który tkwi u podłoża agresji emocjonalnej. Zgodnie z twierdzeniami tej koncepcji siła subiektywnie odczuwanego gniewu zależy od dwu czynników: siły pobudzenia emocjonalnego wywołanego przez awersyjną sytuację oraz sposobu, w jaki sytuacja ta jest zinterpretowana i nazwana. Znaczy to, że również potencjalna reakcja agresji emocjonalnej jest zależna od poznawczego przetwarzania znaczenia bodźców płynących z sytuacji awersyjnej. Jeżeli zdarzenie awersyjne zostanie zinterpretowane jako celowe albo nieuzasadnione przeszkadzanie w dążeniu jednostki do określonego celu, bardzo prawdopodobne jest wystąpienie reakcji gniewu, który może doprowadzić do reakcji agresji emocjonalnej.

Druga istotna kwestia podejmowana przez tę teorię dotyczy roli niespecyficznego pobudzenia emocjonalnego (czyli pochodzącego z nierozpoznanego źródła) dla agresji emocjonalnej. Jeżeli źródło pobudzenia emocjonalnego pozostaje dla jednostki niejednoznaczne, stara się ona znaleźć przyczynę pobudzenia w informacjach dostępnych w aktualnej sytuacji, dokonując możliwych atrybucji. Może błędnie interpretować źródło odczuwanego fizjologicznego pobudzenia. Błędne przypisanie niespecyficznego pobudzenia, pochodzącego z innej, pozytywnej lub neutralnej emocjonalnie sytuacji (np. powstałego w wyniku ćwiczenia w fitness klubie lub szybkiego marszu w drodze powrotnej do domu), sytuacji awersyjnej, kiedy się ona pojawia (np. ktoś nagle wyskakuje zza drzewa i biegnie wprost na nas, tak że zaraz nas przewróci), powoduje, że gniew odczuwany w związku z awersyjnym zdarzeniem intensyfikuje się nieproporcjonalnie do awersyjności bodźców z sytuacji. Następuje tu sumowanie się siły dwu pobudzeń pochodzących z różnych źródeł, nieawersyjnego i awersyjnego, przy poznawczej interpretacji ich źródła jako jednego awersyjnego. Sumuje się więc siła zalegającego pozytywnego lub neutralnego pobudzenia ze źródła nieawersyjnego i siła pobudzenia z rozpoznanego źródła awersyjnego. Gniew wzbudzony przez wspomniane wyżej zdarzenie awersyjne będzie silniejszy, niż ono samo tego wymaga, przez co reakcja agresji emocjonalnej (np. silne uderzenie biegnącego trzymanym parasolem) będzie bardzo silna. Zillmann wykazuje, że zjawisko to występuje, gdy między powstaniem kolejnych pobudzeń upływa nie więcej niż 10–15 minut. Nazywa je transferem pobudzenia emocjonalnego (w polskich tłumaczeniach występuje też określenie „przesunięcie pobudzenia”²⁹) i zwraca uwagę na rolę sumowania się kilku kolejnych pobudzeń o treści gniewnej, kiedy źródła ich wszystkich są rozpoznane jako prowokacja do

²⁸ D. Zillmann, *Hostility and Aggression*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ 1979; *idem*, *Cognition-excitation Dependencies in the Escalation of Anger and Angry Aggression*, w: M. Potegal, J.F. Knutson (red.), *The Dynamics of Aggression*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ 1994; w polskim piśmiennictwie: B. Brahe, *Agresja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2006; B. Wojciszke, *Psychologia społeczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2011.

²⁹ B. Wojciszke, *Psychologia społeczna...*, *op. cit.*, s. 348, 386.

agresji. Zaskakujące i poważne pobicia zawodników czy kibiców z drużyny przeciwnika przez kibiców sportowych dają się zazwyczaj wyjaśnić opisywanym mechanizmem transferu pobudzenia emocjonalnego.

Na podstawie teorii transferu pobudzenia emocjonalnego możemy przewidywać, że policjanci, jako osoby doświadczające sytuacji awersyjnych częściej niż osoby w innych rolach społecznych (z wykluczeniem wspomnianych wyżej ról społecznych), umieją lepiej rozpoznawać źródła swoich stanów emocjonalnych związanych z agresją i są mniej podatni na dokonywanie nietrafnych interpretacji własnego stanu pobudzenia. Możemy wobec tego oczekiwać, że suma siły pobudzeń, odczuwanych przez nich w związku z obserwacją emocjogennej sytuacji agresorodnej, będzie niższa niż u osób pozostających w innych rolach społecznych.

3.4. Ogólny model agresji (*General Aggression Model, GAM*)

Ogólny model agresji, pierwotnie stworzony jako ogólny model agresji afektywnej³⁰, wyjaśnia, jakie procesy poprzedzają zachowanie agresywne podejmowane z namysłem i zachowanie agresywne impulsywne (emocjonalne). Reprezentuje podejście typu „osoba w sytuacji” i opisuje pełny przebieg jednego aktu agresji. Model zawiera trzy główne elementy: (1) dane wejściowe dotyczące osoby i sytuacji; (2) ścieżki aktualnego stanu wewnętrznego osoby: emocjonalną, poznawczą i pobudzenia, przez które działają dane wejściowe; (3) rezultaty procesów oceny i decyzji.

Dane wejściowe dotyczące osoby obejmują jej cechy stałe (np. skłonność do agresji), postawy, przekonania osobiste na temat agresji, tendencje behawioralne, wrażliwość emocjonalną, a także czynniki genetyczne i hormonalne. Dane wejściowe dotyczące sytuacji to cechy sytuacji nasilające (np. zniewaga, obraza, obecność broni, dużo agresji w środowisku sąsiedzkim, agresywna ideologia w grupie społecznej, do której osoba należy) lub osłabiające (np. silna kontrola sąsiedzka, restrykcyjny system prawny, silna dezaprobaty agresji w środowisku, przekonania pacyfistyczne w grupie społecznej) prawdopodobieństwo wystąpienia agresji. Cechy dotyczące osoby działają w interakcji z cechami sytuacji, np. uwarunkowana poziomem reaktywności podatność na uczenie się zachowań społecznych w interakcji z agresywnym środowiskiem sąsiedzkim.

Dane wejściowe oddziałują na zachowanie agresywne poprzez wytworzony aktualny stan wewnętrzny – na każdy jego element: afekt, poznanie i pobudzenie, które pozostają ze sobą w dwukierunkowych związkach. Na przykład Craig Anderson³¹ wykazał, że wpływ skłonności do irytacji i wpływ częstego oglądania przemocy w mass mediach sumowały się, intensyfikując stan emocjonalny odczuwany

³⁰ C.A. Anderson, B.J. Bushman, *Human Aggression...*, op. cit.; C.A. Anderson, N.L. Carnagey, *Zło brutalne a ogólny model agresji*, w: A.G. Miller (red.), *Dobro i zło z perspektywy psychologii społecznej*, przeł. V. Reder, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008.

³¹ C. Anderson, *Effects of Violent Movies and Trait Irritability on Hostile Feelings and Aggressive Thoughts*, „Aggressive Behavior” 1997, nr 23, s. 161–178.

jako wrogość i ścieżką afektywną mogły prowadzić do reakcji agresywnej wobec partnera interakcji. W innych badaniach³² dowiódł on, że wrogość ujmowana jako stała cecha osoby wchodzi w interakcję z bodźcami bólowymi, która prowadzi do aktywizacji myśli agresywnych, czyli oddziałuje ścieżką poznawczą na potencjalne zachowanie agresywne. Jeszcze inne badania³³ pozwoliły wykazać, że wysoka temperatura (np. gorący klimat) wpływa bezpośrednio na agresywne emocje (ścieżka afektu) i pobudzenie emocjonalne (ścieżka pobudzenia), podnosząc ich natężenie, oraz pośrednio – poprzez afekt – na procesy poznawcze, aktywizując wrogie treści w skojarzeniach, które z kolei mogą prowadzić do zainicjowania aktu agresji.

W trzecim elemencie dokonują się złożone procesy oceny sytuacji i podejmowania decyzji odnośnie do stosownego dla niej zachowania. Mogą one mieć charakter w różnym stopniu odruchowy lub kontrolowany oraz mogą być dokonywane natychmiastowo albo z ponawianiem. Oceny natychmiastowe są odruchowe, spontaniczne, nie wymagają wysiłku i są dokonywane bez udziału świadomości. Treść ocen natychmiastowych wynika ze stanu aktualnego wytworzonego przez interakcję cech osoby i cech sytuacji. Oceniane są zagrożenie, afekt, cel i intencja zachowania, które można podjąć w reakcji na sytuację, przy czym między ludźmi występuje duże zróżnicowanie w tych ocenach. Różnią się oni np. dostępnością wiedzy potrzebnej do zareagowania na zagrożenie, stałymi cechami osobowości (cechą lęku lub agresji) oraz doświadczeniem z podobnymi sytuacjami społecznymi. Jeżeli wynik oceny natychmiastowej nie jest ważny dla osoby albo zadowala ją oraz nie ma możliwości dokonania ponownej oceny (głównie brakuje czasu i zdolności poznawczych), to pojawia się natychmiastowa decyzja o zachowaniu, a wygenerowane zachowanie ma charakter impulsywny. Zależnie od treści dokonanych ocen jest ono agresywne lub nieagresywne. Zachowanie podjęte po ocenie natychmiastowej stanowi najczęściej agresję emocjonalną. Natomiast jeżeli wynik oceny natychmiastowej jest ważny i nie zadowala osoby oraz ma ona możliwości dokonania ponownej oceny, to proces oceniania może powtarzać się aż do uzyskania zadowalającego wyniku, który daje się przełożyć na zachowanie. W ten sposób może dojść albo do wycofania się z sytuacji pobudzającej do agresji, albo do agresji przemyślanej, zaplanowanej.

Warto też podkreślić, że odroczenie reakcji agresywnej w wyniku podjęcia decyzji o dokonaniu ponownej oceny nie musi oznaczać osłabienia reakcji agresywnej, której można by oczekiwać w związku z wygasaniem pobudzenia emocjonalnego. W wyniku dokonywanych atrybucji, przemyśliwania elementów sytuacji oraz oceny dostępnych skryptów agresywnych (scenariuszy stosownego zachowania) może dojść do efektu przeciwnego: wzrostu pobudzenia emocjonalnego, np. w wyniku procesu ruminacji, czyli wielokrotnego „przeżywania” myśli agresywnych. Wielokrotne pojawianie się tych samych myśli agresywnych w następstwie przemyślenia sytuacji, za każdym razem pociąga za sobą aktywizację skojarzonych z nimi

³² C.A. Anderson, N.L. Carnagey, *Zło brutalne...*, *op. cit.*

³³ *Ibidem.*

agresywnych emocji. W efekcie procesy zachodzące w „stanie wewnętrznym” mogą doprowadzić do silnej agresji emocjonalnej.

Opisany model jest bardzo elastyczny, ale kładzie nacisk na to, że agresja wynika ze współdziałania czynników sytuacyjnych pobudzających do agresji i ją hamujących oraz czynników osobowościowych (skłonności do agresji albo do jej unikania).

Zgodnie z opisany modelem można oczekiwać, że policjanci w porównaniu z osobami odgrywającymi inne role społeczne wykażą słabsze pobudzenie emocjonalne oraz mniej negatywnych emocji i myśli w związku z ekspozycją na sytuację agresorodną. Ze względu na selekcję do zawodu można się też spodziewać, że ich skłonność do gniewu i agresji emocjonalnej powinna być mniejsza, a gotowość do podejmowania działań proaktywnych o charakterze przymusu bezpośredniego (zdefiniowanych dla innych grup społecznych zazwyczaj jako agresja) – większa niż u osób o odmiennych rolach społecznych.

3.5. Teoria desensytyzacji

Teoria desensytyzacji emocjonalnej na agresję (znieczulenia emocjonalnego) głosi, że w wyniku powtarzającego się kontaktu z przemocą i okrucieństwem zachodzi proces habituacji do agresji. Proces ten uważany jest za naturalny, powolnie przebiegający, zachodzący w efekcie powtarzającej się ekspozycji na bodźce agresywne w kontakcie z przemocą i okrucieństwem rzeczywistym spotykanym w realnym życiu oraz z przemocą ekranową. Powtarzające się doświadczenia kontaktu z agresją – czy to w wyniku jej obserwowania na ekranie, czy to w rezultacie przyglądania się jej w otoczeniu sąsiedzkim – powodują osłabienie emocjonalnych reakcji na kolejne sceny agresji oglądane przez obserwatora³⁴. Proces ten, opisany dla bodźców innej natury jako zjawisko habituacji, jest wynikiem przyzwyczajania się organizmu do intensywności bodźca w postępującym procesie uczenia się. Powtarzającej się ekspozycji na te same bodźce odpowiadają coraz słabsze reakcje neurofizjologiczne. Proces dotyczy zarówno fizjologicznych reakcji związanych z pobudzeniem emocjonalnym wywoływanym w sytuacji mobilizacji organizmu typu walka–ucieczka, jak i poznawczej interpretacji pobudzenia oraz subiektywnej oceny natężenia emocji odczuwanej w związku z doznawanym pobudzeniem. Osłabienie pobudzenia emocjonalnego wywoływanego przez bodźce agresywne obserwuje się w spadku takich jego wskaźników, jak elektryczne przewodnictwo skóry (*galvanic skin response*, GSR – reakcja skórno-galwaniczna), tętno i ciśnienie krwi. Pobudzenie emocjonalne odczuwane w reakcji na obserwowaną przemoc i okrucieństwo jest oceniane jako coraz słabsze, a wywoływane przez nie emocje negatywne tracą stopniowo swoją negatywność, bledną lub zanikają. Organizm obserwatora przemocy buduje tolerancję na oglądany jej rodzaj. Tolerancja może się zgeneralizować na inne rodzaje przemocy i okrucieństwo ogólnie.

³⁴ L.R. Huesmann, L. Kirwil, *Why Observing...*, *op. cit.*

W rzeczywistych przypadkach desensytyzacja emocjonalna na przemoc zachodzi w efekcie wielu procesów habituacji do złożonego kompleksu bodźców emocjogennych związanych z agresją oraz przez długi czas. U obserwatora agresji, który wcześniej reagował na nią silnym pobudzeniem, wzrostem tętna, ciśnienia krwi i GSR, a także zwiększeniem strachu, obrzydzenia, smutku, złości, współczuciem dla ofiary agresji i emocjonalnym odrzuceniem agresora na widok egzekucji, zabijania, tortur, znęcania się, bicia, krwi, ran, ponizania czy ekspresji mimicznej cierpienia na twarzy ofiary, wraz z kolejno oglądanymi scenami reakcje te są coraz słabsze. Bywa, że obserwator komentuje obserwowaną agresję jako uprawnioną („bo zasłużył”) lub zaczyna dostrzegać w niej elementy humorystyczne, a nie cierpienie ofiary. Zachodzi więc też pewien rodzaj poznawczej desensytyzacji w wyniku stopienia reakcji na bodźce, które wcześniej wywoływały silne reakcje emocjonalne. Obserwowane sceny, wspomnienia o nich i myśli agresywne tracą swoje skojarzenia z zagrożeniem, strachem, obawą przed negatywnymi konsekwencjami agresji oraz zdolność wywoływania przykrego pobudzenia emocjonalnego u obserwatora przemocy i okrucieństwa. W następstwie tych procesów komponent emocjonalny hamujący agresję stopniowo słabnie, a wzrasta prawdopodobieństwo wydobywania z pamięci myśli i skryptów agresywnych oraz przekonań, że agresja jest zachowaniem normalnym, charakterystycznym dla wszystkich ludzi.

Zgodnie z teorią desensytyzacji emocjonalnej policjanci w porównaniu z osobami o innych rolach społecznych powinni charakteryzować się większą odpornością na oglądane sceny przemocy i okrucieństwa: słabszym pobudzeniem emocjonalnym oraz słabszymi negatywnymi reakcjami emocjonalnymi. Nie powinni natomiast różnić się w poznawczej ocenie agresji: poziomie jej aprobaty i usprawiedliwianiu oraz empatii dla ofiary.

4. Problematyka badań własnych

Z perspektywy celu własnych badań interesujące wydaje się ustalenie, czy policjanci – jako osoby mające dużo doświadczeń z agresją – w porównaniu z osobami, które mają tych doświadczeń mniej lub wcale ich nie mają, różnią się pod względem poszczególnych elementów przedstawionych powyżej poznawczo-społecznych modeli agresji: indywidualnych predyspozycji emocjonalnych, posiadanych schematów świata, skryptów dotyczących agresji i przekonań normatywnych, dokonywanych atrybucji i ocen sytuacji oraz reakcji emocjonalnych na sytuację, pobudzenia emocjonalnego w sytuacji obserwowania agresji u innych i stopnia znieczulenia (desensytyzacji) na bodźce emocjogenne z nią skojarzone. Szczególnie ważne byłoby ustalenie, czy takie różnice zachodzą między osobami mającymi do czynienia w swoim zawodzie z agresją innych osób a osobami, które takich doświadczeń i zawodowego wyposażenia w skrypty reakcji na agresję nie mają, np. między policjantami a studentami uczelni humanistycznych i medycznych. Zakładamy, że policjanci w trakcie przygotowywania się do zawodu, a następnie jego pełnienia zostali

wyposażeni w skrypty reakcji na cudzą agresję i zagrożenie. Można oczekiwać, że osoby z tych dwu grup różnią się w znacznym stopniu liczbą i rodzajem doświadczeń bezpośrednich z agresją: kiedy obserwowały agresywne zachowania innych ludzi, kiedy były obiektem agresji ze strony innych osób oraz kiedy same występowały w roli napastników, np. policjanci z racji korzystania ze środków przymusu bezpośredniego podczas służby, a studenci szkół medycznych w czasie praktyk i kontaktu z pensjonariuszami szpitali czy domów opieki.

W prezentowanych badaniach głównym przedmiotem porównań między policjantami a studentami były: poziom ich doświadczeń z agresją i wzorce reagowania emocjonalnego na sceny okrucieństwa, a także relacje między tymi zmiennymi. W dostępnych raportach z badań porównawczych nad reagowaniem na agresję można znaleźć tylko skąpe informacje o różnicach między policjantami i studentami. W jednym z badań nad efektywnością pracy policjantów pracujących w zespołach kierowanych tradycyjnie i innowacyjnie wykorzystywano studentów jako grupę kontrolną³⁵. Testowano u nich wcześniej postawy społeczne i cechy osobowości. W badaniach tych ustalano m.in., czy policjanci różnią się od studentów pod względem skłonności do karania i agresji. Okazało się, że policjanci z zespołów obu typów byli bardziej punitywni i skłonni do agresji niż porównywana grupa studentów. Z innych badań wynika, że praca zawodowa naraża policjantów na poważne stresy, będące źródłem negatywnych emocji³⁶. Emocje negatywne pośredniczą w związku między doznawanym stresem a zachowaniami nieproduktywnymi w miejscu pracy, m.in. agresją werbalną i fizyczną oraz obniżeniem efektywności pracy. Istnienie współzależności między stresem, emocjami negatywnymi i zachowaniami nieproduktywnymi w pracy zostało potwierdzone w badaniach 503 policjantów przez Łukasza Bakę i Romualda Derbisa³⁷.

³⁵ H. Carlson, R.E. Thayer, A.C. Germann, *Social Attitudes and Personality Differences among Members of Two Kinds of Police Departments (Innovative vs. Traditional) and Students*, „The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science” 1971, nr 62(4), s. 564–567.

³⁶ M. Drabek, *Poziom narażenia na stres pochodzenia zawodowego w zakładach pracy – na podstawie badań IMP im. prof. J. Nofera w Łodzi*. Seminarium Okręgowego Inspektoratu Pracy w Łodzi „Stres w pracy”, 15 listopada 2006 r., <https://lodz.pip.gov.pl/pl/f/v/39898/03%20Poziom%20narazenia%20wg%20IMP.pdf> [dostęp: 28.09.2015]; N. Ogińska-Bulik, *Stres zawodowy u policjantów. Źródła. Konsekwencje. Zapobieganie*, WSHE, Łódź 2007; E. Ogłodek, *Stres w pracy funkcjonariuszy policji*, „Problemy Medycyny Rodzinnej” 2011, nr 36(3), s. 24–30, http://www.lekarzrodzinny.org/pmr/0311_4.pdf [dostęp: 28.09.2015]; K. Papazoglou, *Conceptualizing Police Complex Spiral Trauma and Its Applications in the Police Field*, „Traumatology” 2013, nr 19(3), s. 196–209; G.J. Louw, A. Viviers, *An Evaluation of a Psychosocial Stress and Coping Model in the Police Work Context*, „SA Journal of Industrial Psychology” 2010, nr 36(1), Art. #442, doi: 10.4102/sajip v36i1.442 [dostęp: 28.09.2015]; V.-L.-A. Purda-Nicoară (Netotea-Suciu), A. Manolescu, M.-R. Dorobanțu, E. Lungeanu, *Stress Management in the Police Work*, „Acta Universitatis Danubius. (Economica)” 2012, nr 8(4), s. 28–39, <http://journals.univ-danubius.ro/index.php/oeconomica/article/view/1363/1163> [dostęp: 28.09.2015].

³⁷ Ł. Baka, R. Derbis, *Emocje i kontrola w pracy jako regulatory związku stresory w pracy – zachowania nieproduktywne. Empiryczna weryfikacja modelu stresory – emocje*, „Psychologia Społeczna” 2013, nr 8(3), s. 323–334.

5. Metoda

5.1. Osoby badane

Osobami badanymi tworzącymi wyjściową grupę podstawową było 154 mężczyzn narażonych na kontakt z agresją: 134 policjantów-ochotników z różnych formacji: terenowych oddziałów policji miejskiej (N = 46), z oddziałów prewencji (N = 47) i z samodzielnego pododdziału antyterrorystycznego (N = 41), a także dodatkowo funkcjonariuszy z oddziału antyterrorystycznego Straży Granicznej (N = 20). W artykule grupa ta – mimo że w jej skład wchodzi i funkcjonariusze Policji, i Straży Granicznej, nazywana będzie dla uproszczenia „policjantami”. Z wyjściowej 154-osobowej grupy policjantów wybrano osoby o subiektywnie odczuwanym silnym narażeniu na kontakt z realną agresją i wylosowano spośród nich 31 osób.

Do grupy kontrolnej (N = 125) zaproszono studentów z uczelni medycznej oraz uczelni humanistycznej (poza kierunkami psychologii, pedagogiki i socjologii). Wiek studentów wahał się od 21 do 32 lat, a wiek policjantów od 24 do 49 lat. Ze względu na istotnie młodszy wiek 125-osobowej grupy kontrolnej, do wylosowanej grupy 31 policjantów z ekstremalnymi doświadczeniami agresji dobrano grupę kontrolną starszych 31 mężczyzn – pracowników zakładu energetycznego. Zastosowano celowy dobór parami według takich kryteriów, jak: wiek, poziom wykształcenia, aktualne miejsce zamieszkania oraz miejsce pracy wykluczające zagrożenie ryzykiem ataku w pracy zawodowej. W ten sposób utworzono dwie grupy równoważne: 31 par policjant–niepolicjant. Te dwie grupy miały identyczną średnią i odchylenie standardowe wieku ($M = 32,79$; $SD = 4,82$) i nie różniły się istotnie pod względem poziomu wykształcenia ani statusu ekonomicznego. Liczebności grup badanych podawane w wynikach analiz są mniejsze z powodu trzech rodzajów braków danych: nieintencjonalnych pominięć w kwestionariuszach, intencjonalnych odmów odpowiedzi na niektóre pytania lub całe kwestionariusze oraz błędów pomiaru fizjologicznego w trakcie oglądania scen okrucieństwa (np. z powodu gwałtownego poruszenia się badanych, słownego komentowania lub rozłączenia aparatury pomiarowej).

Udział w badaniach był anonimowy, wszyscy ich uczestnicy byli ochotnikami.

5.2. Przebieg badań i pomiar zmiennych

Badania prowadzono indywidualnie z każdym uczestnikiem. Główną część badania stanowiło oglądanie fragmentu filmu zawierającego dwie sceny z aktami agresji ekstremalnej. Wykorzystano sceny agresji nieuzasadnionej, którą zdefiniowano jako czynność podjętą przez agresora w celu dręczenia i/lub zabicia ofiary, czyli ekstremalną agresją fizyczną, np. bicie, torturowanie czy zabijanie, bez poprzedzającej ją widocznej prowokacji. Posłużono się dwoma kilkuminutowymi fragmentami zmontowanymi ze scen wybranych z filmów *Kasyno* i *Wściekłe psy*, wyko-

rzystywanych wcześniej w badaniach Jessiki Moise-Titus³⁸. Po przetłumaczeniu i adaptacji językowej dialogów wpisano je na dole taśmy wideo używanej w polskich badaniach. Połowa badanych obejrzała fragment z filmu *Kasyno*, druga połowa – fragment *Wściekłych psów*. Sceny kończyły się widokiem skutków agresji: pobicia, zranienia lub agonii. Badania prowadzono w czasie, gdy filmy te były znane w Polsce niewielu badanym: nie widziało ich wcześniej 72% tych osób. Pokazywane sceny agresji ekstremalnej stanowiły materiał bodźcowy do wywołania u nich reakcji emocjonalnych na okrucieństwo.

Przed oglądaniem filmu ze scenami agresji i w trakcie projekcji osobom badanych mierzono elektryczne przewodnictwo skóry, żeby ustalić poziom ich reaktywności emocjonalnej, poziom pobudzenia emocjonalnego w trakcie oglądania scen okrucieństwa oraz stopień wrażliwości emocjonalnej na prezentowaną agresję. Miarą reaktywności emocjonalnej jako cechy stałej osób badanych był wyjściowy (spoczynkowy) poziom przewodnictwa elektrycznego skóry. Fizjologiczną miarę wrażliwości emocjonalnej na sceny okrucieństwa, czyli poziomu reagowania pobudzeniem emocjonalnym na oglądane sceny agresji, stanowiła wielkość różnicy między maksymalnym poziomem przewodnictwa elektrycznego skóry w czasie ich oglądania a poziomem wyjściowym przewodnictwa elektrycznego skóry. Fizjologiczny pomiar pobudzenia emocjonalnego przeprowadzono za pomocą przenośnego aparatu do pomiaru przewodnictwa skóry: UFI model 2701, metodą zaproponowaną przez Davida Lykkena i Petera Venablesa³⁹.

Przed oglądaniem filmu z aktami okrucieństwa badani podawali informacje o wieku i stażu pracy oraz wypełniali kwestionariusze mierzące ich stałe cechy: poziom lęku i agresji, a także ich normatywne przekonania na temat agresji. Poziom lęku rozumianego jako cecha został zmierzony za pomocą 20-punktowej skali Spielbergera⁴⁰, zawierającej takie pytania, jak: „Martwię się, że popełnię błąd”, w polskiej adaptacji Aleksandry Jaworowskiej i Anny Matczak z 1988 r.⁴¹ Skłonność do agresji, gniewu (cechę agresji i cechę gniewu) i wrogości zmierzono przy użyciu 29-pozycyjnego Kwestionariusza Agresji (*Buss-Perry Aggression Questionnaire*, BPAQ) Arnolda Bussa i Marka Perry'ego⁴² z 1992 r., przetłumaczonego i zaadaptowanego dla populacji polskiej przez Lucynę Kirwil⁴³. Kwestionariusz mierzy skłon-

³⁸ J. Moise-Titus, *The Role of Negative Emotions in the Media Violence-aggression Relation*. Niepublikowana praca doktorska, University of Michigan, Ann Arbor, MI 1999.

³⁹ D.T. Lykken, P.H. Venables, *Direct Measurement of Skin Conductance: A Proposal for Standardization*, „*Psychophysiology*” 1971, nr 8(5), s. 656–672.

⁴⁰ C.D. Spielberger, *How-I-Feel Questionnaire: STAIC Form C-2*, Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA 1970.

⁴¹ A. Jaworowska, A. Matczak, *APIS-P, STAI RISB. Standaryzacja dla żołnierzy zasadniczej służby wojskowej*. Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 1988.

⁴² A.H. Buss, M. Perry, *The Aggression Questionnaire*, „*Journal of Personality and Social Psychology*” 1992, nr 63(3), s. 452–459.

⁴³ L. Kirwil, *Polska adaptacja Kwestionariusza Agresji A.H. Bussa i M. Perry'ego*. Manuskrypt niepublikowany, przygotowany w ramach projektu: „Współzależności między reakcjami emocjonalnymi”

ność jednostek do agresji: w formie fizycznej (przykład twierdzenia ze skali agresji fizycznej: „Co jakiś czas nie mogę się powstrzymać przed uderzeniem kogoś”) i werbalnej (przykład twierdzenia ze skali agresji werbalnej: „Groziłem osobom, które znam”), skłonność do gniewu (przykład twierdzenia ze skali gniewu: „Łatwo wpadam w złość, ale szybko mi to przechodzi”) i wrogości (przykład twierdzenia ze skali wrogości: „Jestem podejrzliwy w stosunku do zbyt przyjaznych nieznanymi”). Badani ustosunkowywali się do twierdzeń kwestionariusza na 5-stopniowej skali od „bardzo do mnie nie pasuje” (1 pkt) do „bardzo do mnie pasuje” (5 pkt).

Bezpośrednio po oglądaniu filmu badani odpowiadali na 7-stopniowych skalach ocen, w jakim stopniu odczuwali pobudzenie emocjonalne, przyjemność i przykrość, emocje pozytywne: rozbawienie, radość i ulgę, oraz emocje negatywne: lęk, strach, smutek, gniew i wstręt (obrzydzenie). Stopień, w jakim odczuwali poszczególne emocje podczas oglądania fragmentów filmów, wyrażali wyborem na skali od 0 („wcale”) do 6 („bardzo wyraźnie”).

Na koniec części badania dotyczącej reagowania na oglądane sceny okrucieństwa badani odpowiadali na dwa pytania o to, w jakim stopniu oglądane sceny były przykre, a pokazane zachowanie brutalne oraz na ile uzasadnione były zachowania agresywne bohaterów, którzy byli napastnikami. Dokonywali także oceny, na ile oglądane sceny podobały się im ogólnie.

Po ocenie własnego stanu emocjonalnego i scen agresji z oglądanego fragmentu filmu badani wypełniali kwestionariusze mierzące ich przekonania normatywne na temat agresji, uprzednie doświadczenia z agresją oraz częstość zachowań charakterystycznych dla agresji reaktywnej i proaktywnej w ciągu ostatnich 5 lat. Przekonania normatywne dotyczyły ogólnej aprobaty agresji, wyrażającej się w takich twierdzeniach, jak: „Krzyczenie na kogoś i mówienie mu niemiłych rzeczy jest dopuszczalne” lub „Bicie innych ludzi jest niedopuszczalne”, i aprobaty agresji w odwecie, np. „Dopuszczalne jest, żeby kobieta nakrzyczała na mężczyznę, który powiedział jej coś przykrego”. Dokonano również pomiaru przekonań normatywnych o agresji: ogólnej aprobaty agresji i aprobaty agresji odwetowej. Zmierzono je 20-pozycyjną skalą *Normative Beliefs About Aggression* (NOBAGGS) w wersji dla dorosłych osób L. Rowella Huesmanna i Nancy Guerry⁴⁴. Skala została zaadaptowana

---

mi na oglądaną przemoc, codziennym kontaktem z przemocą i zachowaniem agresywnym” (Symbol KBN: 2 H01F 057 22), ISS UW, Warszawa 2003; *eadem*, *Kwestionariusz Agresji A.H. Bussa i M. Perry’ego (AQBP) w adaptacji L. Kirwil – wersja 2*. Manuskrypt niepublikowany, przygotowany w ramach projektu: „Rola pobudzenia fizjologicznego i emocji (w zależności między oglądaniem przemocy na ekranie a zachowaniem agresywnym)” (KBN: 1H01F 044 29), ISS UW, Warszawa 2007; *eadem*, *Polska adaptacja Kwestionariusza Agresji A.H. Bussa i M. Perry’ego (AQBP – wersja AQBP’07)*. Maszynopis nieopublikowany, SWPS, Warszawa 2012.

⁴⁴ L.R Huesmann, N.G. Guerra, *Children’s Normative Beliefs about Aggression and Aggressive Behavior*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1997, nr 72(2), s. 408–419; L. Kirwil, *Polska adaptacja skali NOBAGGs L.R. Huesmanna i N. Guerry*. Maszynopis niepublikowany (Projekt KBN: 2 H01F 057 22), ISS UW, Warszawa 2002.

dla polskiej populacji osób dorosłych. Badani odpowiadali na 4-stopniowej skali, w jakim stopniu dane zachowanie jest dopuszczalne (od „wcale” – 0 pkt, do „całkowicie dopuszczalne” – 3 pkt).

Doświadczenia związane z poważną agresją fizyczną: poważnym atakiem fizycznym na innych, byciem obiektem poważnego ataku fizycznego lub świadkiem takiegoż ataku na inną osobę w ciągu ostatnich 5 lat, zmierzono za pomocą Skali Poważnej Agresji Fizycznej Huesmanna i współpracowników⁴⁵. Skala zawierała opis czterech poważnych aktów agresji fizycznej. Badanego proszono o określenie częstotliwości, z jaką robił opisane rzeczy, widział, jak ktoś je robi, lub był ich ofiarą w ciągu ostatnich 5 lat, np. „Jak często kogoś Pan uderzył lub zbił w ciągu ostatniego roku?” (stosowanie agresji fizycznej); „Jak często był Pan uderzony lub bity?” (doświadczanie agresji fizycznej, wiktyimizacja); „Jak często widział Pan, że ktoś inny został uderzony lub był bity?” (obserwowanie agresji fizycznej, bycie jej świadkiem). Badani udzielali odpowiedzi na skali 4-punktowej od „wcale” (0 pkt) do „bardzo często” (3 pkt).

Do pomiaru skłonności do agresji proaktywnej i reaktywnej zastosowano skróconą na potrzeby niniejszych badań 8-pozycyjną wersję Kwestionariusza Agresji Proaktywnej i Reaktywnej, opracowaną przez Kirwil i Huesmanna, wzorowaną na kwestionariuszu Adriana Raine'a⁴⁶. Agresja proaktywna (*proactive aggression*, PA) została zdefiniowana jako skłonność do inicjowania walk i stosowania taktyk opartych na nacisku i przemocy. Wyrażała się takimi stwierdzeniami, jak: „Wyrwałeś komuś z rąk coś, czego potrzebowałeś”; „Zraniłeś kogoś dlatego, że chciałeś wygrać w grze lub coś zdobyć”; „Wrzasnąłeś na kogoś, by zmusić go do zrobienia tego, czego ty chciałeś”. Agresję reaktywną (*reactive aggression*, RA) zdefiniowano jako zachowanie uruchamiane w następstwie reakcji na prowokację i złości, współwystępujące z impulsywnością i wrogością. Charakteryzowały ją takie twierdzenia, jak: „Krzyknąłeś na kogoś, kto cię zdenerwował”; „Szturchnąłeś lub uderzyłeś kogoś, kto cię rozwścieczył”; „Popchnąłeś lub odepchnąłeś kogoś, kto obraził cię lub kogoś, kto był z tobą”. Osoby badane odpowiadały na pytanie, jak często im się to zdarza: nigdy, rzadko, często czy zawsze, uzyskując od 0 do 3 punktów za wybraną odpowiedź.

⁴⁵ L.R. Huesmann, L.D. Eron, M.M. Lefkowitz, L.O. Walder, *The Stability of Aggression over Time and Generations*, „Developmental Psychology” 1984, nr 20(6), s. 1120–1134.

⁴⁶ A. Raine, J.-H. Liu, *Biological Predispositions to Violence and Their Implications for Biosocial Treatment and Prevention*, „Psychology, Crime and Law” 1998, nr 4(2), s. 107–125; A. Raine, A.K. Dodge, R. Loeber, L. Gatzke-Kopp, D. Lynam, C. Reynolds, M. Stouthamer-Loeber, J. Liu, *The Reactive-Proactive Aggression Questionnaire: Differential Correlates of Reactive and Proactive Aggression in Adolescent Boys*, „Aggressive Behavior” 2006, nr 32(2), s. 159–171; L. Kirwil, L.R. Huesmann, *Skrócona Skala Agresji Reaktywnej-Proaktywnej A. Raine'ego (RPQ-10)*. Manuskrypt niepublikowany, przygotowany w ramach projektu: „Współzależności między reakcjami emocjonalnymi na oglądaną przemoc, codziennym kontaktem z przemocą i zachowaniem agresywnym” (KBN: 2 H01F 057 22), ISS UW, Warszawa 2003.

Tabela 1. Współczynniki rzetelności narzędzi i skal pomiarowych

Narzędzie – skala	Zmienna	Alfa Cronbacha
STAI Spielberga – polska adaptacja Jaworowskiej i Matczak (1988)	Lęk-cecha	0,90
AQBP – polska adaptacja Kirwil (2002, 2007, 2012)	Agresja-cecha	0,88
BPAQ – skala agresji fizycznej	Skłonność do agresji fizycznej-cecha	0,79
BPAQ – skala agresji werbalnej	Skłonność do agresji werbalnej-cecha	0,63
BP AQ – skala gniewu	Skłonność do gniewu-cecha	0,83
BPAQ – skala wrogości	Wrogość-cecha	0,78
NOBAGGS Huesmanna i Guerry (1997) w polskiej adaptacji Kirwil (2002)	Przekonania normatywne na temat agresji	0,86
NOBAGGS – ogólne przekonania o stosowności agresji	Ogólna aprobata agresji	0,82
NOBAGGS – przekonania o stosowności agresji w odwecie	Aprobata agresji w odwecie	0,74
Doświadczenia z poważną agresją fizyczną – ogólnie	Doświadczenia z poważną agresją fizyczną ogólnie	0,89
Doświadczenia z poważną agresją fizyczną – sprawca	Fizyczne atakowanie innych	0,83
Doświadczenia z poważną agresją fizyczną – ofiara	Bycie zaatakowanym fizycznie	0,75
Doświadczenia z poważną agresją fizyczną – świadek	Bycie świadkiem ataku fizycznego na innych	0,82
Agresja reaktywna – skala agresji proaktywnej/reaktywnej w adaptacji Kirwil i Huesmanna (2003)	Skłonność do agresji reaktywnej	0,80
Agresja proaktywna – skala agresji proaktywnej/reaktywnej w adaptacji Kirwil i Huesmanna (2003)	Skłonność do agresji proaktywnej	0,74

U policjantów z grupy podstawowej zmierzono dodatkowo stopień wiktyimizacji oraz używanie środków przymusu bezpośredniego w czasie pełnienia obowiązków służbowych. Wiktyimizację rozumiano jako doświadczanie ataku ze strony innych osób w czasie pracy. Badani określali, jak często doświadczali ataków agresją fizyczną oraz jak często stosowali środki przymusu bezpośredniego w ostatnich 4 latach służby. Do pomiaru tych dwu zmiennych wykorzystano nieznacznie zmodyfikowaną skalę mierzącą narażenie na przemoc i używanie przemocy w czasie

pracy w roli policjanta, stosowaną przez Artura Kowalczyka⁴⁷. Badanych policjantów pytano o to, ile razy w ciągu ostatnich 4 lat z racji wykonywania obowiązków służbowych byli przez kogoś: przyduszeni, kopnięci, uderzeni jakimś przedmiotem (np. kijem), nacierani (najeżdżani, przyciskani lub potrącani) samochodem, uderzeni lub popchnięci ręką, uderzeni z daleka kamieniem lub innym przedmiotem, zaatakowani nożem, bagnetem, rewolwerem lub inną bronią. W pytaniu o używanie środków przymusu bezpośredniego ustalano, ile razy w ciągu ostatnich 4 lat w czasie wykonywania obowiązków służbowych badanemu zdarzyło się: przyduścić kogoś, kopnąć kogoś, uderzyć kogoś pałką, nacierać na kogoś samochodem (najeżdżać, przycisnąć lub potrącić go), uderzyć lub popchnąć kogoś, chwycić kogoś za włosy w chwycie obezwładniającym oraz za pomocą broni wymuszać posłuszeństwo u innych. Badani wybierali odpowiedź na skali od „nigdy” (0 pkt) do „10 lub więcej razy” (10 pkt).

Współczynniki rzetelności wszystkich narzędzi użytych w badaniach, mierzone współczynnikiem spójności wewnętrznej alfa Cronbacha, były satysfakcjonujące (tab. 1).

6. Wyniki

Większość porównań przeprowadzono, zestawiając wyniki całej dużej grupy przebadanych policjantów z wynikami kontrolnej grupy studentów. Tylko część analiz porównawczych przeprowadzono na małych grupach dobranych jako równoważne wiekowo. W kolejnych częściach przedstawiono charakterystykę wieku i stażu pracy w grupach badanych i podgrupach policjantów oraz (1) porównanie grup pod względem cech stałych, które zgodnie ze współczesnym stanem wiedzy mają znaczenie dla reagowania emocjonalnego w sytuacjach agresji (lęk i agresja jako stałe cechy); (2) charakterystykę doświadczeń związanych z agresją, w tym w pracy zawodowej policjantów; (3) porównanie reagowania emocjonalnego na oglądane sceny okrucieństwa, a także (4) międzygrupowe porównanie zależności między doświadczaniem agresji a reagowaniem na okrucieństwo.

6.1. Charakterystyka grup badanych: wiek i staż w zawodzie

Policjanci z dużej wyjściowej grupy podstawowej byli starsi średnio o 6 lat ($M = 30,1$; $SD = 5,2$) od studentów z grupy porównawczej, zwanej dalej dużą kontrolną [$M = 24,1$; $SD = 4,9$; w teście Studenta dla grup o niejednorodnych wariancjach $t(243) = 8,9$; $p < 0,001$].

Staż pracy policjantów wynosił średnio 7,6 roku ($SD = 4,9$). Staż pracy siedmiu mężczyzn z grupy studentów, którzy podali, że pracują zawodowo, był zbliżony

⁴⁷ A. Kowalczyk, *Agresja osób wykonujących zawód policjanta – determinanty zachowania*. Niepublikowana praca magisterska, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2001.

i wynosił średnio 6,6 roku ($SD = 5,1$). Staż pracy istotnie różnił się w podgrupach badanych policjantów: $F(1,123) = 20,0$; $p < 0,001$, co pokazuje tabela 2.

Tabela 2. Staż pracy w badanych podgrupach policjantów

Podgrupa policjantów	M	SD	N
Oddziały terenowe policji miejskiej	10,9	5,0	38
Oddziały prewencji	3,9	2,5	39
Oddział antyterrorystyczny	8,7	3,8	32
Oddział antyterrorystyczny SG	6,6	5,1	15
Ogółem	7,6	4,9	124 ^a

^a Wyjściowa grupa badanych liczyła 154 osoby. Niższa liczebność grupy wynika z braków danych.

Najdłuższy staż pracy w policji mieli policjanci z miejskich posterunków i komend (prawie 11 lat) i pracowali średnio dłużej o 4,3 roku od policjantów z grupy antyterrorystycznej wojsk ochrony pogranicza ($p < 0,05$ w porównaniu parami testem Dunnetta T3) i o 6 lat od najkrócej pracujących policjantów z oddziałów prewencyjnych ($p < 0,05$ w porównaniu parami testem Dunnetta T3). Policjanci z tej ostatniej grupy mieli istotnie krótszy staż pracy również w porównaniu z policjantami z oddziału antyterrorystycznego – o 4,8 roku ($p < 0,05$ w porównaniu parami testem Dunnetta T3).

Część 1. Cechy stałe istotne dla reagowania emocjonalnego na agresję

Jako stałe cechy indywidualne ważne dla reagowania emocjonalnego na agresję wybrano lęk-cechę, dlatego że ma znaczenie przy tworzeniu motywacji hamującej manifestowanie agresji, oraz agresję-cechę, ponieważ jest istotnym czynnikiem w formowaniu się gotowości do agresji.

Oczekiwano, że praca zawodowa policjantów wymaga zredukowanego poziomu lęku jako cechy stałej oraz gotowości do zadaniowego podejmowania zachowań agresywnych, co wymaga formowania się motywacji o charakterze instrumentalnym. W porównaniu z grupą kontrolną studentów oraz grupą równoważną wiekowo policjanci powinni więc wykazywać niższy poziom lęku-cechy oraz skłonności do tych form agresji, które pozostają pod kontrolą emocji. Wyniki porównania międzygrupowego w zakresie lęku, skłonności do gniewu, agresji fizycznej i werbalnej, wrogości oraz ogólnie skłonności do agresji przedstawia tabela 3.

Wyniki testowania istotności różnic w poziomie lęku między policjantami a grupami kontrolnymi wykazały, że – zgodnie z oczekiwaniami – policjantów cechuje niższy poziom lęku jako cechy stałej. Policjanci byli też bardziej do siebie podobni pod względem poziomu lęku niż studenci z grupy kontrolnej, na co wskazywała mniejsza wariancja wskaźnika poziomu lęku w grupie policjantów niż w grupie studentów.

Tabela 3. Wyniki testowania różnic między policjantami i grupami kontrolnymi w zakresie miar stałych cech: lęku i skłonności do agresji

Stale cechy indywidualne	Policjanci (N = 124)		Grupa kontrolna (N = 125)		F ^a	p ^b	t ^c	p
	M	SD	M	SD				
Lęk-cecha (Spielberger)	1,42	0,23	1,82	0,29	9,5	0,002	-12,0	< 0,001
Agresja-cecha BPAQ	2,22	0,51	2,40	0,46	<1	n.i.	-2,8	0,005
Agresja fizyczna BPAQ	2,22	0,66	1,99	0,66	<1	n.i.	2,8	0,006
Agresja werbalna BPAQ	1,84	0,69	2,87	0,65	1,1	n.i.	-12,1	< 0,001
Gniew-cecha BPAQ	2,01	0,79	2,61	0,78	<1	n.i.	-6,1	< 0,001
Wrogość BPAQ	2,08	0,71	2,37	0,70	<1	n.i.	-3,2	0,001
	Policjanci (N = 30)		Grupa równoważna wiekowo (N = 30)					
Lęk-cecha (Spielberger)	1,45	0,18	1,65	0,25	1,1	n.i.	-3,6	0,001
Agresja-cecha BPAQ	2,31	0,54	2,25	0,42	2,1	n.i.	< 1	n.i.
Agresja fizyczna BPAQ	2,40	0,69	2,00	0,65	<1	n.i.	2,3	0,022
Agresja werbalna BPAQ	2,34	0,78	2,73	0,50	<1	n.i.	-2,3	0,023
Gniew-cecha BPAQ	2,15	0,83	2,32	0,68	<1	n.i.	< 1	n.i.
Wrogość BPAQ	2,01	0,65	2,17	0,52	2,0	n.i.	< 1	n.i.

^a Wartość F testu jednorodności wariancji Levene'a.

^b p – poziom istotności; n.i. – różnica między średnimi grup jest nieistotna.

^c Wartość t testu Studenta; stosowano wersję dla jednorodnych lub niejednorodnych wariancji w zależności od wyniku testu Levene'a.

Uwaga: te symbole i testy statystyczne będą stosowane we wszystkich tabelach przedstawiających wyniki testowania różnic międzygrupowych.

Poziom agresji-cechy mierzonej ogólnym wskaźnikiem z Kwestionariusza Agresji Bussa-Perry'ego był również istotnie niższy u policjantów niż u studentów z grupy kontrolnej. Różnica ta wystąpiła najwyraźniej dla poziomu agresji werbalnej i poziomu gniewu, nieco słabiej zaś dla poziomu wrogości. Jedyne niezgodny z oczekiwaniami wynik dotyczył skłonności do agresji fizycznej. Policjanci w porównaniu ze studentami cechowali się słabszą skłonnością do gniewu i agresji werbalnej oraz odczuwali mniej wrogości wobec innych ludzi, ale wykazywali większą niż studenci z grupy kontrolnej gotowość do agresji o charakterze fizycznym. Porównanie policjantów z kontrolną grupą równoważną wiekowo wykazało, że różnica w skłonności do gniewu i wrogości oraz ogólnie poziom agresji-cechy znika i przestaje być istotna. Różnica ta uzyskana w porównaniach dużych grup mogła więc wynikać z istotnej różnicy wieku między grupą policjantów i studentów. Mężczyźni młodszy są skłonni bardziej niż starsi do emocjonalnego reagowania oraz do

podejmowania agresji typu emocjonalnego, toteż istotną różnicę w gniewie i wrogości oraz ogólnym wskaźniku agresji-cechy należy potraktować jako efekt różnicy wieku między policjantami a studentami.

Grupy równoważne wiekowo nadal różnią się poziomem skłonności do reagowania agresją fizyczną i werbalną: policjanci wykazują silniejszą skłonność do agresji fizycznej, a grupa mężczyzn równoważna wiekowo – większą skłonność do agresji werbalnej. U policjantów rozbieżność między skłonnością do agresji fizycznej a skłonnością do agresji werbalnej jest znacznie mniejsza niż w porównywanych grupach.

Jeżeli uwzględni się emocjonalny charakter agresji werbalnej, która najczęściej występuje w formie kłótni, gróźb oraz komunikatów wymierzonych w poczucie godności atakowanej osoby, to uzyskany obraz różnic międzygrupowych wskazuje na mniejszy udział emocjonalnej regulacji w zachowaniu agresywnym policjantów niż w zachowaniu agresywnym studentów oraz grupy równoważnej wiekowo. Wszystkie zachowania charakterystyczne dla agresji werbalnej najczęściej są sterowane emocjami złości czy potrzebą odwetu lub stanowią formę psychicznego dręczenia innej osoby. Wydaje się, że żadna z wymienionych form agresji nie może być wykorzystywana przez policjantów w czasie pełnienia obowiązków służbowych, podczas gdy są to formy powszechnie stosowane w codziennych konfliktach osób pozostających w bliskich relacjach społecznych.

6.2. Normatywne przekonania o agresji

Oczekiwano, że między porównywanymi grupami nie powinny zachodzić różnice pod względem stopnia dopuszczania agresji, czyli poziomu aprobaty moralnej dla tego zachowania – niezależnie od tego, czy dotyczy to ogólnych przekonań na temat agresji, czy przekonań o dopuszczalności agresji w odwecie. Wyniki porównawczych analiz dla dwu miar przekonań normatywnych na temat agresji przedstawiono w tabeli 4.

Przeprowadzone porównania wykazały, że zarówno policjanci, jak i studenci ogólnie dezaprobuje agresję, uważając ją za raczej niedopuszczalną. Wszystkie porównywane grupy są jednak skłonne robić wyjątek dla agresji w odwecie, którą aprobuje istotnie silniej. Różnice między poziomem aprobaty dla agresji odwetowej a poziomem aprobaty dla agresji ogólnie były bardzo istotne statystycznie i wyniosły: dla dużej grupy policjantów $M_d = 0,68$; $SD_d = 0,46$ ($t = 16,5$; $p < 0,001$), dla dużej grupy studentów: $M_d = 0,68$; $SD_d = 0,40$ ($t = 19,17$; $p < 0,001$), dla grupy policjantów równoważnej wiekowo: $M_m = 0,69$; $SD_m = 0,40$ ($t = 9,3$; $p < 0,001$) i podobnie dla grupy mężczyzn równoważnej wiekowo: $M_m = 0,70$; $SD_m = 0,39$ ($t = 9,8$; $p < 0,001$). Wyniki potwierdzają więc przewidywania, że w swojej dezaprobatie oraz ewentualnym usprawiedliwianiu agresji policjanci nie różnili się od porównywanych grup.

Tabela 4. Poziom aprobata dla agresji ogólnie i dla agresji stosowanej w odwiecie

Przekonania normatywne na temat agresji	Policjanci (N = 125)		Grupa kontrolna (N = 125)		F	p	t	p
	M	SD	M	SD				
Aprobata ogólna agresji	1,55	0,42	1,47	0,39	< 1	n.i.	1,4	n.i.
Aprobata agresji w odwiecie	2,23	0,38	2,16	0,39	< 1	n.i.	1,5	n.i.
Przekonania normatywne aprobujące agresję – średnio	1,96	0,33	1,88	0,33	< 1	n.i.	1,7	n.i.
	Policjanci (N = 31)		Grupa równoważna wiekowo (N = 31)					
Aprobata ogólna agresji	1,64	0,43	1,60	0,46	< 1	n.i.	< 1	n.i.
Aprobata agresji w odwiecie	2,33	0,34	2,30	0,31	< 1	n.i.	< 1	n.i.
Przekonania normatywne aprobujące agresję – średnio	2,05	0,32	2,02	0,32	< 1	n.i.	< 1	n.i.

Część 2. Doświadczenia związane z agresją

Ze względu na charakter swojej pracy zawodowej policjanci mogą być narażeni na częste ataki ze strony innych osób, zarówno fizyczne, jak i werbalne, prowokujące ich do działania odwetowego lub stosowania środków przymusu o charakterze agresji fizycznej. Doświadczenia z agresją są więc wpisane w ich rolę zawodową. W swojej pracy policjanci nie mogą jednak pozwolić sobie na emocjonalne reagowanie, gdy sytuacja prowokuje ich do agresji, ponieważ prowadziłyby to do narastania konfliktu i eskalacji agresji. Należy więc oczekiwać, że policjantów – w porównaniu z kontrolną grupą studentów – cechuje niższy poziom agresji sterowanej emocjami, czyli reaktywnej, a wyższy poziom agresji zadaniowo-instrumentalnej, motywowanej proaktywnie, gdzie celem podejmowanego zachowania agresywnego nie jest uszkodzenie osoby atakowanej, a realizacja innego zamiaru, np. podporządkowania tej osoby czy powstrzymania jej przed atakowaniem osób trzecich, jak w czasie interwencji w sytuacjach przemocy domowej czy ochrony zawodników w trakcie meczu piłkarskiego.

W kolejnej części przedstawione zostaną porównania doświadczeń w aktywnym używaniu agresji różnego rodzaju oraz charakterystyka doświadczeń z agresją specyficznych dla pracy zawodowej policjantów.

6.3. Doświadczenia związane z poważną agresją fizyczną

Przewidywano, że między policjantami a porównywanymi grupami studentów oraz równoważnej grupy mężczyzn wystąpi istotne zróżnicowanie w doświadczeniach związanych z agresją, zwłaszcza poważną agresją fizyczną. Wyniki porównania grup dla zmiennych ilustrujących te doświadczenia przedstawiono w tabeli 5.

W porównaniu ze studentami oraz grupą mężczyzn równoważną wobec policjantów pod względem wieku obie porównywane grupy policjantów charakteryzowało częstsze doświadczanie poważnej agresji fizycznej w różnych formach. W ciągu ostatnich 5 lat policjanci średnio 2,5 razy częściej niż porównywani studenci atakowali innych fizycznie, średnio 1,7 razy częściej doświadczali agresji fizycznej ze strony innych oraz średnio 1,8 razy częściej byli świadkami czyjejś agresji fizycznej. Różnica ta jest znacznie większa, kiedy porównuje się starszych policjantów z grupą mężczyzn równoważną wiekowo: średnio 4,2 razy częstsze doświadczenia w atakowaniu innych, średnio 2,8 razy częstsze doświadczanie agresji i mniej więcej 2 razy częstsze doświadczenia obserwacji czyjejś agresji.

Tabela 5. Doświadczenia policjantów i porównywanych grup z poważną agresją fizyczną w ciągu ostatnich 5 lat

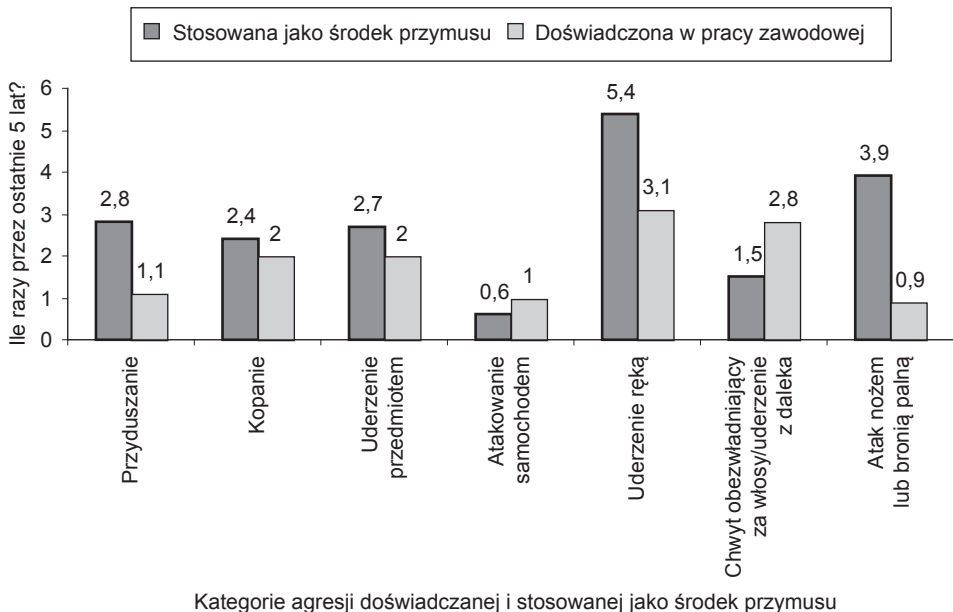
Doświadczenia związane z poważną agresją fizyczną przez ostatnie 5 lat	Policjanci (N = 125)		Grupa kontrolna (N = 125)		F	p	t	p
	M	SD	M	SD				
Fizyczne atakowanie innych	1,51	0,86	0,60	0,48	43,2	< 0,001	10,3	< 0,001
Bycie zaatakowanym fizycznie	0,98	0,74	0,57	0,50	16,3	< 0,001	5,1	< 0,001
Bycie świadkiem ataku fizycznego na innych	1,84	0,76	1,03	0,58	14,8	< 0,001	9,4	< 0,001
Doświadczanie poważnej agresji fizycznej ogólnie	1,44	0,67	0,74	0,44	24,7	< 0,001	9,8	< 0,001
	Policjanci (N = 31)		Grupa równoważna wiekowo (N = 31)					
Fizyczne atakowanie innych	1,61	0,94	0,38	0,36	26,7	< 0,001	6,8	< 0,001
Bycie zaatakowanym fizycznie	1,11	0,83	0,39	0,37	16,6	< 0,001	4,3	< 0,001
Bycie świadkiem ataku fizycznego na innych	1,89	0,91	0,96	0,61	8,2	0,006	4,6	< 0,001
Doświadczanie poważnej agresji fizycznej	1,53	0,74	0,58	0,35	18,2	< 0,001	6,5	< 0,001

Wyniki porównania za pomocą skali częstości doświadczeń z agresją fizyczną potwierdzają hipotezę o istotnie częstszej ekspozycji policjantów na poważną agresję, w tym na doświadczenia wiktyimizacyjne. Wskazują one również, że w zestawieniu z porównywanymi grupami mężczyzn grupa policjantów jest znacznie bardziej zróżnicowana wewnątrz pod względem częstości doświadczeń z agresją fizyczną.

Większa lub mniejsza ekspozycja na agresję fizyczną może wynikać z formacji, w której policjanci pełnią służbę, toteż celowe było porównanie, w jakiej formie i jak często doświadczają oni wiktyimizacji agresją fizyczną w czasie pełnienia obowiązków służbowych oraz jak często sami wykorzystują agresję fizyczną jako środek przymusu w pracy zawodowej.

6.4. Doświadczenia związane z agresją w pracy zawodowej policjantów

Dla sprawdzenia, na ile policjanci doświadczali wiktyimizacji agresją fizyczną w swojej roli zawodowej oraz na ile sami musieli sięgać po agresję o charakterze fizycznym w ramach stosowania środków przymusu bezpośredniego w stosunku do innych osób, przeprowadzono szczegółowe porównania dotyczące liczby zastosowanych różnych środków przymusu oraz liczby aktów agresji doświadczonej podczas wykonywania obowiązków służbowych w ostatnich 4 latach. Obliczono, ile razy policjanci stosowali poszczególne środki przymusu oraz ile razy doświadczali ataków w różnej formie. Zestawienie tych danych przedstawiono na rycinie 1.

Rycina 1. Liczba aktów agresji doświadczonej (N = 96) i stosowanej w sytuacjach wymagających środków przymusu (N = 124) przez ostatnie 4 lata pracy policjantów

Ogólnie policjanci deklarowali, że w ciągu ostatnich 4 lat pracy zarówno doświadczali agresji ze strony innych, jak i stosowali ją wobec innych, jednak średnio mniej razy doświadczali agresji ($M = 15,4$; $SD = 15,8$), niż ją stosowali ($M = 21,7$; $SD = 13,5$; $t = 4,3$; $df = 95$; $p < 0,001$).

Wyniki testowania, czy poszczególne formy środków przymusu były stosowane istotnie częściej niż doświadczanie agresji w tej samej formie, przedstawiono w tabeli 6.

Tabela 6. Częstość stosowania środków przymusu i doświadczania agresji ze strony innych w ciągu ostatnich 4 lat ($N = 96$) oraz istotność różnicy w częstości (t) i siła związku między nimi (r)

Forma zachowania	Stosowanie środków przymusu		Doświadczanie agresji – wiktyimizacja		t	p	r	p
	M	SD	M	SD				
Przyduszanie	3,0	3,0	1,1	2,3	6,69	< 0,001	0,46	< 0,001
Kopanie	2,8	3,2	2,0	2,7	2,55	0,012	0,39	< 0,001
Uderzanie pałką/kijem	2,8	3,7	2,0	2,7	2,53	0,013	0,39	< 0,001
Nacieranie samochodem	0,6	1,9	1,0	2,0	1,28	n.i.	0,41	< 0,001
Uderzanie ręką, popychanie	5,9	3,5	3,1	3,1	7,72	< 0,001	0,42	< 0,001
Używanie broni palnej lub noża, bagnetu	4,8	4,1	0,9	1,5	9,03	< 0,001	0,09	n.i.

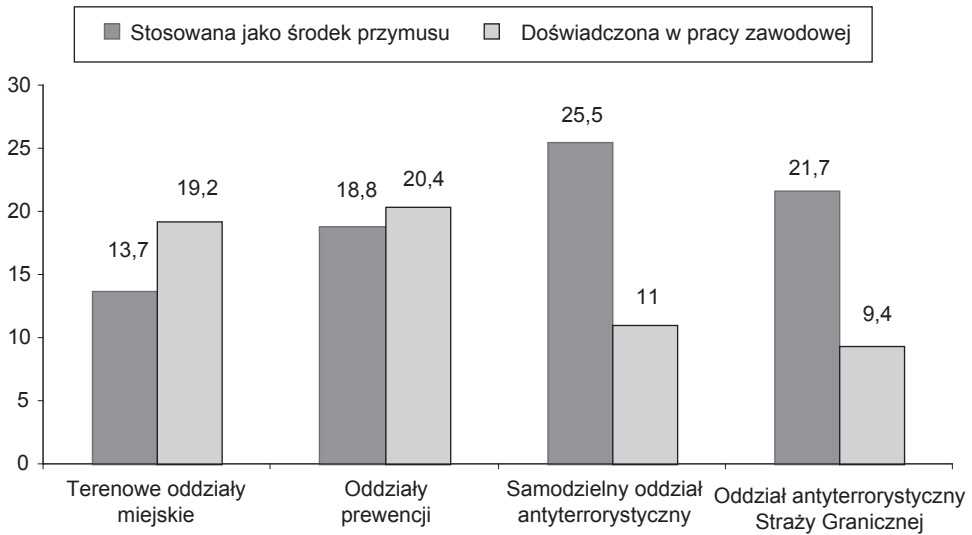
Najczęstsza forma doświadczanej agresji to uderzenia lub popchnięcia ręką (średnio 3,1 razy) oraz uderzenia przedmiotami rzuconymi z daleka, np. kamieniami (średnio 2,8 razy). Średnio po 2 razy w ciągu ostatnich 4 lat badani policjanci zostali kopnięci oraz uderzeni jakimś przedmiotem z bliska, np. kijem. Inne poważne zagrożenia agresją innych, takie jak próby przyduszania, nacieranie samochodem lub stosowanie narzędzi agresji (noża, bagnetu, broni), również wystąpiły w stosunku do badanych policjantów – średnio raz w ciągu 4 lat pracy.

Sprawdzenie, w jakiej formie policjanci byli zmuszeni stosować środki przymusu, wykazało, że najczęściej było to uderzenie ręką (5,4 razy średnio w ciągu ostatnich 4 lat) i użycie broni palnej (3,9 razy w ciągu ostatnich 4 lat). Badani policjanci wykorzystywali również inne fizyczne sposoby przymusu: w ciągu ostatnich 4 lat prawie po 3 razy zdarzyło im się przyduszenie kogoś lub uderzenie pałką oraz średnio 2,4 razy kopnięcie kogoś. Chwywanie kogoś za włosy w celu obezwładnienia zdarzyło się średnio 1,5 razy, a atakowanie poprzez nacieranie samochodem – średnio 0,6 razy. Zwraca uwagę, że najczęściej stosowana forma przymusu obejmuje popchnięcia, szarpnięcia, uderzanie ręką, a to wymaga od policjantów bliskiego

fizycznego kontaktu z osobami, wobec których stosowany jest nacisk, co wtórnie naraża ich na doświadczenia wiktyimizacyjne.

Okazało się, że liczba doświadczeń wiktyimizacyjnych agresją jest istotnie skorelowana z częstością stosowania środków przymusu przez policjantów ($r = 0,54$; $p < 0,001$; $N = 95$) dla wszystkich analizowanych form agresji z wyjątkiem ataku bronią palną, nożem lub bagnietem.

To, jak często i w jakiej formie policjanci doświadczają agresji ze strony innych, zależy od formacji, w jakiej służą (ryc. 2).

Rycina 2. Częstość doświadczania i stosowania agresji przez ostatnie 4 lata wśród policjantów z różnych formacji

Na przykład w ciągu ostatnich 4 lat policjanci z oddziałów prewencji doświadczali agresji ze strony innych średnio aż 20,4 razy, podobnie często policjanci z oddziałów terenowych policji miejskiej, tj. średnio 19,2 razy, a policjanci z porównywanego oddziału antyterrorystycznego – średnio tylko 11 razy i funkcjonariusze straży granicznej średnio tylko 9,4 razy. Niemniej ci sami policjanci z oddziału antyterrorystycznego i funkcjonariusze oddziału antyterrorystycznego straży granicznej częściej stosowali środki przymusu bezpośredniego w ciągu ostatnich 4 lat – ci pierwsi średnio ponad 25 razy, ci drudzy średnio ponad 21 razy. W tym samym czasie policjanci z oddziałów prewencji stosowali środki przymusu średnio około 19 razy, a policjanci z terenowych oddziałów policji miejskiej – około 14 razy. Policjanci z tej ostatniej grupy zwracali uwagę na bardzo duży poziom zagrożenia agresją w ich pracy podczas interwencji w przypadkach stosowania przemocy domowej, najczęściej z powodu braku wcześniejszego rozpoznania sytuacji.

Tabela 7. Średnia liczba aktów agresji doświadczona w ciągu ostatnich 4 lat pracy przez policjantów z różnych formacji

Ile razy w ciągu ostatnich 4 lat z racji wykonywania obowiązków służbowych był Pan przez kogoś:	Grupa	N	M	SD	F test Levené'a	p	FANOVA	p
Przyduszany	Oddziały terenowe policji miejskiej	9 ^a	2,44	4,33	5,3	0,002	1,3	n.i.
	Oddziały prewencji	39	0,95	2,26				
	Oddział antyterrorystyczny	32	0,72	1,53				
	Oddział antyterrorystyczny SG*	15	1,07	2,09				
Kopany	Oddziały terenowe policji miejskiej	9	2,89	4,23	2,7	0,048	1,3	n.i.
	Oddziały prewencji	39	2,28	2,86				
	Oddział antyterrorystyczny	32	1,47	2,38				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	1,13	1,96				
Uderzony jakimś przedmiotem, np. kijem	Oddziały terenowe policji miejskiej	9	2,00	2,12	2,3	0,084	1,9	n.i.
	Oddziały prewencji	39	2,62	3,10				
	Oddział antyterrorystyczny	32	1,50	2,69				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	0,87	1,46				
Nacierany, najędzany, przyciskany lub potrącony samochodem	Oddziały terenowe policji miejskiej	9	1,22	1,20	6,1	0,001	1,9	n.i.
	Oddziały prewencji	39	1,36	2,80				
	Oddział antyterrorystyczny	32	0,44	0,91				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	0,27	0,80				
Uderzony ręką lub popchnięty	Oddziały terenowe policji miejskiej	9	3,44	4,00	1,2	n.i.	1,7	n.i.
	Oddziały prewencji	39	3,79	3,15				
	Oddział antyterrorystyczny	32	2,28	2,71				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	2,53	2,77				

Ile razy w ciągu ostatnich 4 lat z racji wykonywania obowiązków służbowych był Pan przez kogoś:	Grupa	N	M	SD	F test Levene'a	P	F ANOVA	P
	Oddziały prewencji	39	5,00	3,66				
	Oddział antyterrorystyczny	32	1,31	2,29				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	0,40	1,12				
Zaatakowany nożem, bagnetem, rewolwerem itp.	Oddziały terenowe policji miejskiej	9	1,67	1,32	0,1	n.i.	1,3	n.i.
	Oddziały prewencji	39	0,62	1,80				
	Oddział antyterrorystyczny	32	0,97	1,31				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	0,60	1,35				

* SG – Straż Graniczna.

^a Większość policjantów z terenowych oddziałów miejskich odmówiła odpowiedzi na szczegółowe pytania o doświadczenia wiktyimizacyjne w pracy zawodowej. Podane są wyniki dla tych osób badanych, które odpowiedziały na wszystkie podpunkty pytania o doświadczone formy agresji w ciągu ostatnich 4 lat.

Tabela 8. Średnia liczba środków przymusu zastosowanych w ciągu ostatnich 4 lat pracy przez policjantów z różnych formacji

Ile razy w ciągu ostatnich 4 lat był Pan zmuszony w czasie wykonywania obowiązków służbowych w celu wymuszenia posłuszeństwa:	Grupa	N	M	SD	F test Levene'a	P	F ANOVA	P
Przyduśić kogoś	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	2,66	3,43	< 1	n.i.	2,1	n.i.
	Oddziały prewencji	39	2,05	2,83				
	Oddział antyterrorystyczny	32	3,78	2,74				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	3,47	3,36				
Kopnąć kogoś	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	1,50	2,66	3,4	0,020	3,5	0,017
	Oddziały prewencji	39	2,10	2,83				
	Oddział antyterrorystyczny	32	3,78	3,66				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	2,33	2,69				
Uderzyć kogoś pałką	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	2,37	3,74	11,0	< 0,001	10,4	< 0,001
	Oddziały prewencji	39	5,00	3,87				
	Oddział antyterrorystyczny	32	1,47	2,79				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	0,27	0,70				
Nacierać, najeżdżać na kogoś samochodem (przycisnąć lub potrącić go)	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	1,03	2,66	7,0	< 0,001	1,5	n.i.
	Oddziały prewencji	39	0,56	1,83				
	Oddział antyterrorystyczny	32	0,31	0,69				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	0,00	0,00				
Uderzyć lub popchnąć kogoś	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	3,84	3,79	< 1	n.i.	3,7	0,013
	Oddziały prewencji	39	5,95	3,63				
	Oddział antyterrorystyczny	32	6,50	3,25				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	5,40	3,48				

	Grupa	N	M	SD	F test Levene'a	p	F ANOVA	p
Ile razy w ciągu ostatnich 4 lat był Pan zmuszony w czasie wykonywania obowiązków służbowych w celu wymuszenia posłuszeństwa:	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	0,61	2,26	3,4	0,017	2,2	0,090
	Oddziały prewencji	39	1,56	2,80				
	Oddział antyterrorystyczny	32	2,19	3,21				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	2,07	2,76				
Za pomocą broni wymuszać posłuszeństwo u innych	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	1,68	2,72	3,5	0,020	40,0	<0,001
	Oddziały prewencji	39	1,62	2,23				
	Oddział antyterrorystyczny	32	7,47	3,35				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	8,20	2,96				

Z zestawienia przedstawionego na rycinie 2 wynika, że policjanci z terenowych oddziałów oraz oddziałów prewencji są szczególnie silnie narażeni na doświadczenia wiktyimizacyjne agresją, a policjanci z oddziałów antyterrorystycznych – na doświadczenia związane ze stosowaniem instrumentalnej agresji fizycznej. Jednakże testowanie istotności różnic w liczbie aktów agresji w poszczególnych formach doświadczonych średnio przez grupy policjantów z różnych formacji wykazało, że tylko uderzanie kamieniem z daleka było doświadczane z różną częstością: częściej przez policjantów z oddziałów prewencji niż przez pozostałych (tab. 7; $p < 0,05$; test Dunnetta T3).

Drugą istotną różnicą wystąpiła dla doświadczania uderzenia kijem: policjanci z oddziałów prewencji doświadczali go częściej (średnio 2,6 razy) niż funkcjonariusze z oddziału antyterrorystycznego Straży Granicznej (średnio około 0,9 razy; $p < 0,05$; test Dunnetta T3). Zaobserwowane różnice między grupami policjantów z różnych formacji dotyczą stopnia zróżnicowania liczby doświadczonych aktów agresji wewnątrz grup, co potwierdziło testowanie istotności różnic w miarach homogeniczności dla wszystkich badanych form agresji doświadczonej przez policjantów w pracy zawodowej z wyjątkiem ataku rękoma i bronią. Wynik ten świadczy o tym, że doświadczenia wiktyimizacyjne policjantów z poszczególnych formacji są bardziej zróżnicowane indywidualnie wewnątrz pochodzących z nich grup niż między tymi grupami.

Inaczej ułożyły się doświadczenia badanych grup policjantów w wykorzystywaniu form agresji przy okazji stosowania środków przymusu. Tabela 8 przedstawia, jak często w ciągu ostatnich 4 lat badani byli zmuszeni stosować środki przymusu wraz z wynikami testowania istotności różnic międzygrupowych w tym zakresie.

Porównania częstości, z jaką funkcjonariusze z czterech formacji stosowali środki przymusu, wskazują, że poszczególne formacje mają zróżnicowane doświadczenia dotyczące uciekania się do instrumentalnego użycia agresji. I tak, oddziały prewencji częściej niż inne formacje stosowały uderzanie pałką (5 razy w porównaniu z 1,5–2,4 razy w pozostałych grupach; $p < 0,05$; test Dunnetta T3), a oba oddziały antyterrorystyczne częściej niż oddziały miejskie i prewencji używały broni (7,5 i 8,2 razy w porównaniu z 1,7 razy; $p < 0,05$; test Dunnetta T3). Oddział antyterrorystyczny policji częściej niż oddziały miejskie zmuszony był do uderzenia/popchnięcia lub kopnięcia kogoś (uderzenie/popchnięcie: 6,5 razy antyterrorystów, a 3,8 razy policjanci miejscy; kopnięcie: 3,8 razy antyterrorystów, a 1,5 razy policjanci miejscy; dla obu form różnica istotna na poziomie $p < 0,05$; test Dunnetta T3). Ponadto wykryto istotne różnice między grupami badanych z poszczególnych formacji w zakresie indywidualnego zróżnicowania doświadczeń ze stosowaniem środków przymusu wewnątrz pochodzących z nich grup, na co wskazują wyniki testu Levene'a.

Podsumowując tę część analizy, trzeba podkreślić, że indywidualne doświadczenia badanych policjantów z agresją są bardzo zróżnicowane, co dotyczy zarówno agresji przez nich doświadczanej, jak i stosowanej w formie środka przymusu

bezpośredniego. W tabeli 9 przedstawiono zestawienia dla ogólnych wskaźników doświadczeń porównywanych grup policjantów z agresją w ciągu ostatniego roku i ostatnich 4 lat pracy.

Najwięcej doświadczeń wiktyimizacyjnych deklarowali policjanci z oddziałów prewencji (średnio 20,4 razy), istotnie więcej niż funkcjonariusze z obu oddziałów antyterrorystycznych (średnio około 11 razy policjanci oraz średnio 9,4 razy funkcjonariusze SG; $p < 0,05$; test Bonferroniego). Niewiele mniej doświadczeń wiktyimizacyjnych mieli też funkcjonariusze z oddziałów terenowych policji miejskiej (średnio 19,2 razy), ale ich deklaracji było zbyt mało, by stwierdzić, że istotnie więcej niż w innych grupach. Udało się jednak potwierdzić oczekiwanie, że grupa policjantów z terenowych oddziałów policji miejskiej istotnie rzadziej stosuje środki przymusu bezpośredniego (średnio 13,7 razy) w porównaniu z policjantami z oddziału antyterrorystycznego (średnio 25,5 razy; $p = 0,003$; test Bonferroniego). Pozostałe badane grupy policjantów różniło istotnie również to, jak oszacowali częstość stosowania poważnej agresji fizycznej w ostatnim roku pracy zawodowej: oddziały prewencji uważały, że stosowały ją rzadziej niż oba oddziały antyterrorystyczne ($p < 0,001$; test Bonferroniego).

Jak pokazują dane w tabeli 9, porównywane grupy policjantów nie różniły się istotnie od siebie oszacowaniami częstości stosowania agresji reaktywnej i proaktywnej w ciągu ostatniego roku pracy: na skali od „nigdy” do „bardzo często” wszystkie grupy lokowały własną agresję reaktywną wyżej niż agresję proaktywną, ale nawet dla agresji reaktywnej wartości były niższe od średnich na skali. Wynik ten można uznać za informację o przekonaniu policjantów, że w swojej pracy zawodowej sięgają po agresję raczej rzadko.

Część 3. Reakcje na obserwowane okrucieństwo

W części tej pokazane zostaną wyniki pomiaru poziomu pobudzenia emocjonalnego za pomocą fizjologicznego wskaźnika reakcji emocjonalnych osób badanych oglądających sceny okrucieństwa oraz emocji deklarowanych przez te osoby jako reakcje na oglądane sceny okrucieństwa. Oczekiwano, że reakcje emocjonalne policjantów na oglądane sceny okrucieństwa będą słabsze niż mężczyzn z grup kontrolnych zarówno w obiektywnym pomiarze fizjologicznym, jak i w pomiarze reakcji deklarowanych przez badanych.

6.5. Fizjologiczny wskaźnik reakcji emocjonalnych na obserwowane okrucieństwo

Poziom pobudzenia fizjologicznego towarzyszącego reakcji emocjonalnej na oglądane sceny był mierzony w sposób ciągły podczas oglądania sceny przez badanego. W porównaniach międzygrupowych wykorzystano jednak tylko pomiary wyjściowe, gdy przez 60 sekund badani oglądali obraz neutralny, oraz pomiary podczas

Tabela 9. Doświadczenia z agresją w pracy zawodowej w porównywanych grupach policjantów

Zmienna	Grupa	N	M	SD	F test Levene'a	p	F ANOVA	P
Wiktyimizacja agresją w czasie wykonywania obowiązków służbowych – ostatnie 4 lata	Oddziały terenowe policji miejskiej	9	19,22	20,63	2,3	n.i.	3,3	0,025
	Oddziały prewencji	39	20,41	16,17				
	Oddział antyterrorystyczny	32	10,97	14,15				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	9,40	10,47				
Użycie środków przymusu w czasie obowiązków służbowych – ostatnie 4 lata	Oddziały terenowe policji miejskiej	38	13,68	16,22	1,3	n.i.	4,5	0,005
	Oddziały prewencji	39	18,85	13,72				
	Oddział antyterrorystyczny	32	25,50	11,93				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	21,73	9,18				
Użycie poważnej agresji w ostatnim roku w pracy	Oddziały prewencji	39	0,78	0,77	< 1	n.i.	9,2	< 0,001
	Oddział antyterrorystyczny	32	1,49	0,70				
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	1,40	0,75				
	Oddziały prewencji	39	0,72	0,53				
Agresja proaktywna w ostatnim roku w pracy	Oddział antyterrorystyczny	32	0,82	0,47	< 1	n.i.	< 1	n.i.
	Oddział antyterrorystyczny SG	15	0,75	0,60				
	Oddziały prewencji	39	1,14	0,61				
	Oddział antyterrorystyczny	32	1,19	0,67				
Agresja reaktywna w ostatnim roku w pracy	Oddział antyterrorystyczny SG	15	1,22	0,65	< 1	n.i.	< 1	n.i.

Uwaga: brak policjantów z oddziałów terenowych policji miejskiej w niektórych porównaniach, ponieważ nie wypełniali oni części kwestionariuszy.

oglądania pierwszych 15 sekund sceny okrucieństwa, czyli wtedy, gdy treść była dla nich nowa. W prezentowanych wynikach pominięto pomiary podczas akcji prowadzącej do sceny okrucieństwa oraz dalszy ciąg tejże. Obliczono średni wskaźnik poziomu pobudzenia (przewodnictwa elektrycznego skóry) w czasie oglądania bodźców neutralnych oraz w czasie pierwszych 15 sekund sceny przedstawiającej akt okrucieństwa. Pierwszy z tych wskaźników stanowi dobrą miarę cechy stałej ludzi – temperamentalnie uwarunkowanego poziomu reaktywności (wrażliwości) układu nerwowego, a drugi jest miarą siły reakcji pobudzeniowej w odpowiedzi na treść oglądanych bodźców. Obliczono też trzeci wskaźnik – średni wskaźnik różnicy między poziomem reakcji pobudzeniowej a wyjściowym poziomem pobudzenia. Wskaźnik ten stanowił miarę wrażliwości emocjonalnej badanego na oglądane okrucieństwo. Wartości wszystkich wskaźników podano w jednostce mikro-siemens. Tabela 10 przedstawia zestawienie trzech średnich wskaźników poziomu pobudzenia emocjonalnego, uzyskanych z pomiaru fizjologicznego w grupie policjantów i kontrolnej grupie studentów.

Tabela 10. Średni poziom pobudzenia emocjonalnego u policjantów i studentów: poziom wyjściowy oraz poziom reakcji pobudzeniowej i wskaźnik reaktywności emocjonalnej na oglądane okrucieństwo (w mikro-siemensach)

Fizjologiczne wskaźniki pobudzenia emocjonalnego	Policjanci		Grupa kontrolna		F test Levene'a	p	t	p
	M	SD	M	SD				
Wyjściowy poziom pobudzenia (reaktywność – cecha stała)	13,78	4,87	15,79	7,74	13,1	< 0,001	1,9 ^a	0,067
Poziom reakcji pobudzeniowej na scenę okrucieństwa	14,04	5,24	17,03	8,34	9,9	0,002	2,61 ^a	0,012
Poziom wrażliwości emocjonalnej na scenę okrucieństwa	0,23	1,23	1,14	1,89	13,9	0,001	3,4 ^b	0,001

^a df = 84; N dla policjantów = 122, N dla studentów = 61.

^b df = 75; N dla policjantów = 117, N dla studentów = 53.

Wyjściowy poziom pobudzenia obliczony dla całej dużej grupy policjantów był tylko nieznacznie niższy od poziomu pobudzenia u badanych studentów: o dwa mikro-siemensy. Różnica była istotna jedynie na poziomie tendencji statystycznej ($p = 0,07$; test Studenta w wersji dla niejednorodnych wariancji). Poziom wyjściowy pobudzenia był jednak zróżnicowany w badanych grupach policjantów: najwyższy w oddziałach prewencji – w najmłodszej grupie wiekowej ($M = 15,7$; $SD = 5,4$; $N = 39$), a najniższy w antyterrorystycznym oddziale policji ($M = 11,1$; $SD = 3,2$;

$N = 32$; $p = 0,001$, test Dunnetta T3). Policjanci z terenowych oddziałów miejskiej policji mieli średni poziom wyjściowy pobudzenia emocjonalnego ($M = 13,9$; $SD = 4,6$), podobnie jak oddział antyterrorystyczny SG ($M = 14,2$; $SD = 3,8$). Różnice te – jak wynika z innych badań – są silnie skorelowane z wiekiem badanych: im wyższy wiek, tym niższy fizjologiczny wskaźnik poziomu reaktywności emocjonalnej (przewodnictwo elektryczne skóry).

Poziom reakcji pobudzeniowej u policjantów był jednak znacznie niższy niż u studentów: ci pierwsi zareagowali na oglądane sceny okrucieństwa o trzy mikrosiemensy słabiej niż ci drudzy (różnica istotna na poziomie $p = 0,012$ w teście Studenta dla niejednorodnych wariancji). Również wielkość miary wrażliwości emocjonalnej była istotnie niższa u badanych policjantów niż u studentów – o 0,91 mikrosiemensa (różnica istotna na poziomie $p = 0,001$ w teście Studenta dla niejednorodnych wariancji).

Uzyskane wyniki potwierdzają więc oczekiwany kierunek różnicy między policjantami a studentami: policjanci reagują słabiej emocjonalnie na oglądane sceny agresji, cechuje ich więc niższy poziom wrażliwości emocjonalnej na oglądane okrucieństwo. Policjanci reagują na okrucieństwo słabszym pobudzeniem niż studenci.

6.6. Deklarowane reakcje emocjonalne na oglądane okrucieństwo

Wyniki pomiaru deklarowanych reakcji emocjonalnych na oglądane okrucieństwo przedstawione są w trzech tabelach: oddzielnie dla samooceny poziomu pobudzenia emocjonalnego (tab. 11), oddzielnie dla samooceny reakcji pozytywnych (tab. 12) i oddzielnie dla samooceny reakcji negatywnych (tab. 13).

Tabela 11. Średnie samooceny poziomu pobudzenia odczuwanego podczas oglądania scen okrucieństwa przez policjantów i grupy kontrolne

Odczuwane pobudzenie emocjonalne	Policjanci (N = 125)		Grupa kontrolna (N = 125)		F test Levene'a	p	t	p
	M	SD	M	SD				
Podniecenie	2,91	1,72	3,04	1,75	0,2	n.i.	-0,6	n.i.
Napięcie	1,97	1,52	3,20	1,67	2,7	n.i.	-6,1	< 0,001
Bycie niespokojnym	1,70	1,51	2,79	1,84	7,0	0,009	-5,1	< 0,001
	Policjanci (N = 31)		Grupa równoważna wiekowo (N = 31)					
Podniecenie	3,06	1,34	2,97	1,76	2,8	n.i.	0,2	n.i.
Napięcie	2,23	1,50	2,90	1,40	0,2	n.i.	-1,8	0,071
Bycie niespokojnym	1,84	1,46	2,68	1,76	2,4	n.i.	-2,0	0,046

Na podstawie twierdzeń teorii desensytyzacji oczekiwano, że w porównaniu ze studentami policjanci będą oceniać swoje pobudzenie emocjonalne w trakcie oglądania scen okrucieństwa jako słabsze. Wyniki przedstawione w tabeli 11 potwierdzają tę hipotezę.

Oglądając sceny okrucieństwa, policjanci oceniali odczuwane przez siebie napięcie jako istotnie słabsze, a swój niepokój jako mniejszy niż porównywana grupa studentów i równoważna wiekowo grupa mężczyzn. W zestawieniu ze studentami i mężczyznami o analogicznym wieku, ale bez doświadczeń z agresją w pracy zawodowej, policjanci reagowali więc chłodniej emocjonalnie na pokazywaną im agresję. Samooceny poziomu odczuwanego podniecenia nie różniły grup istotnie, zwraca jednak uwagę istotnie większa homogeniczność grupy policjantów pod względem tego, na ile czuli się niespokojni w czasie oglądania scen agresji. Ten ostatni wynik pokazuje, że policjanci odbierali pokazywaną na ekranie agresję bardziej jednorodnie niż porównywane grupy kontrolne.

Zgodnie z teorią desensytyzacji emocjonalnej oczekiwano również, że w porównaniu ze studentami policjanci jako osoby o bogatszych doświadczeniach z agresją realną będą skłonni widzieć w oglądanych filmowych scenach okrucieństwa więcej aspektów rozrywkowych i w związku z tym będą deklarować silniejsze emocje pozytywne w czasie ich oglądania. Porównania przeprowadzone między policjantami a grupami kontrolnymi dla pozytywnych reakcji emocjonalnych przedstawia tabela 12.

Tabela 12. Średnie natężenie deklarowanych emocji pozytywnych odczuwanych podczas oglądania scen okrucieństwa przez policjantów i grupy kontrolne

Odczuwane emocje pozytywne	Policjanci (N = 125)		Grupa kontrolna (N = 125)		F test Levene'a	p	t	p
	M	SD	M	SD				
Rozbawienie	0,93	1,51	0,90	1,27	3,4	n.i.	0,2	n.i.
Radość	0,18	0,51	0,11	0,36	6,6	0,011	1,3	n.i.
Ułga	0,45	1,03	0,49	1,05	0,1	n.i.	-0,3	n.i.
Zadowolenie (podoba się)	1,32	1,96	0,86	1,84	8,0	0,005	2,6	0,011
	Policjanci (N = 31)		Grupa równoważna wiekowo (N = 31)					
Rozbawienie	1,42	1,73	0,74	1,29	5,1	0,028	1,7	n.i.
Radość	0,23	0,67	0,13	0,43	1,9	n.i.	0,7	n.i.
Ułga	0,45	0,92	0,64	1,43	1,7	n.i.	-0,6	n.i.
Zadowolenie (podoba się)	1,39	1,54	0,87	1,33	1,2	n.i.	1,4	n.i.

Wyniki nie potwierdziły oczekiwanych różnic. Policjanci i studenci wykazywali zbliżony poziom deklarowanych emocji pozytywnych, takich jak rozbawienie, radość czy uczucie ulgi w związku z oglądaną sceną. Jedynie deklarowane przez policjantów z dużej grupy badanej zadowolenie w związku z tym, że scena się podobała, było istotnie większe niż zadowolenie deklarowane w grupie studentów ($p = 0,011$; test Studenta, wersja dla niejednorodnych wariancji), przy istotnie wyższej różnorodności ocen wśród policjantów niż wśród studentów ($p = 0,005$; test jednorodności wariancji Levene'a).

Z twierdzeń teorii desensytyzacji wynikało również to, że oglądając sceny okrucieństwa, policjanci powinni przejawiać emocje negatywne słabsze niż porównywane grupy. Zestawienie deklarowanych emocji negatywnych, w tym związanych z wymiarem walka/ucieczka w sytuacji konfrontacji z agresją, przedstawiono w tabeli 13.

Tabela 13. Średnie natężenie deklarowanych emocji negatywnych odczuwanych podczas oglądania sceny okrucieństwa przez policjantów i grupy kontrolne

Odczuwane emocje negatywne	Policjanci (N = 125)		Grupa kontrolna (N = 125)		F test Levene'a	p	t	p
	M	SD	M	SD				
Gniew	2,75	1,96	2,54	1,83	1,1	n.i.	< 1	n.i.
Przykrość	2,74	1,94	3,73	1,93	< 1	n.i.	-4,0	< 0,001
Obrzydzenie	2,72	1,96	3,98	1,84	2,0	n.i.	-5,2	< 0,001
Smutek	2,62	2,02	3,18	1,78	3,9	0,05	-2,3	0,023
Lęk (obawa)	1,36	1,45	2,57	1,92	19,0	< 0,001	-5,6	< 0,001
Strach	1,33	1,48	2,32	1,89	17,2	< 0,001	-4,6	< 0,001
	Policjanci (N = 31)		Grupa równoważna wiekowo (N = 31)					
Gniew	2,90	1,85	2,71	1,79	< 1	n.i.	< 1	n.i.
Przykrość	2,81	1,95	3,45	1,79	< 1	n.i.	-1,4	n.i.
Obrzydzenie	2,42	1,82	4,16	1,61	1,3	n.i.	-4,0	< 0,001
Smutek	2,19	1,97	3,26	1,69	< 1	n.i.	-2,3	0,026
Lęk (obawa)	1,19	1,33	2,29	1,68	2,0	n.i.	-2,8	0,006
Strach	1,10	1,16	2,13	1,80	5,2	0,026	-2,7	0,010

Porównania międzygrupowe dotyczące reagowania emocjami negatywnymi na oglądaną scenę okrucieństwa pozwalają sformułować kilka interesujących wniosków. Po pierwsze, najsilniejszymi negatywnymi reakcjami policjantów na oglądane okrucieństwo były gniew i przykrość. Natomiast najsilniejszymi reakcjami emocjonalnymi na oglądane okrucieństwo w grupach kontrolnych były obrzydze-

nie i przykrość. W grupach kontrolnych gniew należał do reakcji słabszych, chociaż nie stwierdzono, by jego poziom był istotnie niższy od zadeklarowanego przez policjantów. Po drugie, policjanci deklarowali średnio niższy poziom pozostałych emocji negatywnych w reakcji na oglądane okrucieństwo, różnice były istotne dla przykrości, obrzydzenia, smutku, lęku i strachu.

6.7. Oceny obserwowanej agresji

Wyniki sprawdzania, czy obserwowana agresja była mniej uzasadniona i bardziej brutalna (szkodliwa) według policjantów niż według badanych mężczyzn z grup kontrolnych pokazano w tabeli 14.

Tabela 14. Średnie poziomy uzasadniania i ocen brutalności oglądanej agresji wśród policjantów i w grupach kontrolnych

Oceny agresji	Policjanci (N = 125)		Grupa kontrolna (N = 125)		F test Levene'a	p	t	p
	M	SD	M	SD				
Uzasadniona	0,42	1,10	0,62	1,27	3,3	n.i.	-1,3	n.i.
Brutalna	4,66	1,42	4,81	1,11	9,6	0,002	< -1	n.i.
	Policjanci (N = 31)		Grupa równoważna wiekowo (N = 31)					
Uzasadniona	0,61	1,36	0,68	1,25	< 1	n.i.	< -1	n.i.
Brutalna	4,64	1,35	4,81	1,08	1,8	n.i.	< -1	n.i.

Wyniki przedstawione w tabeli 14 pokazują, że grupy policjantów nie różniły się od porównywanych grup kontrolnych ani pod względem stopnia uzasadniania oglądanej agresji, ani pod względem oceny jej brutalności. Ogólnie oceny policjantów były systematycznie niższe, ale różnice nie osiągnęły poziomu istotności statystycznej. Natomiast warto zauważyć, że oceny dotyczące brutalności były bardziej jednorodne w grupie policjantów niż w porównywanej grupie studentów.

Część 4. Cechy stałe a reakcje na okrucieństwo

Oczekiwano, że reakcje policjantów i reakcje mężczyzn z kontrolnej grupy studentów na oglądane okrucieństwo będą odmienne. W tym celu skorelowano wskaźniki cech stałych, tzn. lęku-cechy, gniewu-cechy, ogólnie agresji-cechy, cechy agresji fizycznej i cechy agresji werbalnej oraz wrogości ze wskaźnikami poziomu pobudzenia emocjonalnego i siły reakcji emocjonalnych na oglądane sceny okrucieństwa oraz ocenami oglądanej agresji oddzielnie w porównywanych grupach.

Okazało się, że wzory istotnych korelacji układają się odmiennie w porównywanych grupach policjantów i studentów. Tylko cecha lęku i cecha gniewu koreluje z tymi samymi emocjami odczuwanymi podczas oglądania scen okrucieństwa u obu grup badanych, tzn. z podnieceniem, napięciem i niepokojem oraz strachem i lękiem (tab. 15).

Tabela 15. Współczynniki korelacji rho-Spearmana między cechą lęku a miarami pobudzenia emocjonalnego i siłą emocji odczuwanych podczas oglądania scen okrucieństwa przez policjantów (N = 125) i studentów (N = 125)

Cecha	Grupa	Napięcie	Niepokój	Ułga	Lęk	Strach
Lęk-cecha (Spielberger)	Policjanci	0,27**	0,35**	0,12	0,30**	0,29**
	Studenci	0,37**	0,23**	0,11	0,28**	0,34**
Gniew-cecha BPAQ	Policjanci	0,31**	0,28**	0,15*	0,12	0,12
	Studenci	0,25**	0,21**	-0,08	0,12	0,12

* korelacja istotna na poziomie 0,05; ** korelacja istotna na poziomie 0,01 (testy jednostronne).

Zarówno podwyższona skłonność do gniewu, czyli czynnik motywacji pobudzającej do agresji emocjonalnej, jak i podwyższona skłonność do lęku, czyli czynnik motywacji hamującej agresję, wiążą się z podwyższeniem poziomu pobudzenia emocjonalnego oraz większą siłą emocji strachu, lęku i ulgi, odczuwanych podczas oglądania scen okrucieństwa. Istotne korelacje wskazują, że cecha lęku i cecha gniewu mają podobne znaczenie dla reakcji emocjonalnych na okrucieństwo u policjantów i studentów, ale dotyczy to tylko emocji negatywnych związanych z emocjami charakterystycznymi dla ucieczkowej motywacji podczas obserwowania okrucieństwa.

Inne wykryte istotne korelacje wskazują na odmienny sposób reagowania na oglądane okrucieństwo u lękowych policjantów niż u lękowych studentów. Lęk-cecha koreluje pozytywnie u policjantów z podnieceniem ($\rho = 0,17$; $p < 0,05$) i smutkiem ($\rho = 0,16$; $p < 0,05$), a u studentów z siłą odczuwanych podczas oglądania scen okrucieństwa emocji gniewu ($\rho = 0,20$; $p < 0,05$) i wstrętu ($\rho = 0,16$; $p < 0,05$). Cecha gniewu koreluje pozytywnie z ulgą ($\rho = 0,15$; $p < 0,05$) i usprawiedliwianiem agresji ($\rho = 0,15$; $p < 0,05$) tylko u policjantów, a z przykrością ($\rho = 0,19$; $p < 0,05$) i wstrętem ($\rho = 0,15$; $p < 0,05$) tylko u studentów. Inne korelacje nie osiągnęły poziomu istotności statystycznej, ale uzyskane wyniki potwierdzają w pewnym zakresie hipotezę, że podczas obserwowania scen okrucieństwa reakcje policjantów i studentów są odmiennie, a mianowicie, jeżeli z reakcji wykluczy się te typu „ucieczka” (strach, lęk), to się okazuje, że te same cechy stałe odpowiadają za inne wzorce reakcji emocjonalnych na agresję u policjantów niż u studentów.

Podobnie niewiele korelacji między tymi samymi zmiennymi jednocześnie w obu grupach stwierdzono dla cechy agresji. Korelacje o tym samym znaku

i dla tych samych zmiennych uzyskano w obu porównywanych grupach tylko dla dwu zależności: między agresją fizyczną jako cechą i siłą rozbawienia odczuwanego w czasie oglądania scen okrucieństwa ($\rho = 0,15$; $p < 0,05$ u policjantów i $\rho = 0,28$; $p < 0,01$ u studentów) oraz między agresją fizyczną jako cechą a usprawiedliwianiem agresji ($\rho = 0,18$; $p < 0,05$ u policjantów i $\rho = 0,21$; $p < 0,01$ u studentów). Pozostałe istotne korelacje układają się w odmienne dla policjantów i studentów wzorce zależności między cechą agresji a reakcjami emocjonalnymi na okrucieństwo (tab. 16).

Tabela 16. Współczynniki korelacji rho-Spearmana między wskaźnikami agresji-cechy a poziomem pobudzenia emocjonalnego i siłą emocji odczuwanych podczas oglądania scen okrucieństwa przez policjantów (P; N = 125) i kontrolną grupę studentów (S; N = 125)

Cecha	Grupa	Napięcie	Niepokój	Przykrość	Podoba się	Radość	Ułga	Lęk	Strach
Agresja fizyczna BPAQ	P	-0,01	-0,07	-0,14	0,12	0,09	0,15*	-0,10	-0,10
	S	-0,20*	-0,23**	-0,29**	0,30**	0,12	-0,08	-0,28**	-0,27**
Agresja werbalna BPAQ	P	-0,04	0,01	-0,02	0,03	0,16*	0,03	-0,03	-0,06
	S	0,02	0,05	0,17*	-0,01	0,08	-0,06	-0,12	-0,09
Wrogość BPAQ	P	0,08	0,17*	0,13	-0,03	-0,01	0,19*	0,22**	0,19*
	S	0,24**	0,14	0,03	0,14	0,15*	0,07	0,12	0,10
Agresja-cecha Ogólnie BPAQ	P	0,13	0,12	-0,01	0,09	0,10	0,20*	0,07	0,05
	S	0,15*	0,08	0,03	0,16*	0,13	-0,05	-0,04	-0,03

* korelacja istotna na poziomie 0,05; ** korelacja istotna na poziomie 0,01 (testy jednostronne).

Cecha wrogości ma znaczenie dla reagowania na okrucieństwo głównie w grupie policjantów. Im silniejszą wrogość stwierdzono u policjantów, tym silniejsze było ich reagowanie niepokojem, lękiem i strachem, a potem ulgą na oglądane sceny okrucieństwa, oraz im silniejsza była ich skłonność do agresji fizycznej, tym większa okazała się odczuwana przez nich ulga, ale też im większa była ich skłonność do agresji werbalnej, tym większa okazała się radość w ich reakcjach na oglądane sceny okrucieństwa.

Cecha agresji koreluje z reagowaniem emocjonalnym na sceny okrucieństwa głównie w grupie studentów. Im wyższy był u studentów poziom agresji fizycznej jako cechy, tym słabsze napięcie, niepokój, przykrość, lęk i strach odczuwali oni podczas oglądania scen okrucieństwa i tym bardziej te sceny im się podobały. Silniejsza skłonność do agresji werbalnej korelowała z odczuwaniem większej przykrości w reakcji na oglądane okrucieństwo. Z kolei silniejsza wrogość studentów

wiązała się z wyższym poziomem pozytywnego napięcia (radości) odczuwanego przez nich podczas oglądania scen okrucieństwa, co może wskazywać na zastępcze realizowanie potrzeby agresji poprzez oglądanie przemocy u studentów z podwyższonym poziomem wrogości.

Sprawdzono również, czy przekonania normatywne na temat agresji miały takie samo znaczenie dla policjantów i studentów w reagowaniu na okrucieństwo. Tabela 17 przedstawia większość istotnych współczynników korelacji między przekonaniem aprobowującym agresję (poziomem aprobaty dla agresji) a reakcjami na oglądane sceny okrucieństwa.

Tabela 17. Współczynniki korelacji rho-Spearmana między przekonaniem normatywnym aprobowującym agresję a poziomem pobudzenia emocjonalnego i siłą emocji odczuwanych podczas oglądania scen okrucieństwa przez policjantów (N = 125) i grupę kontrolną studentów (N = 125)

Grupa	Podnie- cenie	Nie- pokój	Przy- krość	Pod- oba się	Ra- dość	Ulga	Lęk	Brutal- ność	Usprawied- liwianie agresji
Policjanci	-0,17*	-0,08	-0,15*	0,15*	0,20*	0,08	-0,21*	-0,21**	0,18*
Studenci	-0,12	-0,18*	-0,21**	0,30**	0,05	-0,15*	-0,10	-0,06	0,17 ¹

* korelacja istotna na poziomie 0,05; ** korelacja istotna na poziomie 0,01 (testy jednostronne).

¹ Tylko dla aprobaty agresji ogólnie.

Przekonania normatywne dotyczące agresji miały takie samo znaczenie u policjantów i studentów tylko dla odczuwanej przez nich przykrości w reakcji na oglądane sceny okrucieństwa oraz tego, na ile im się one podobały. Im jedni i drudzy badani bardziej aprobowali ogólnie agresję, tym mniej przykrości odczuwali, oglądając scenę okrucieństwa i tym bardziej im się ona podobała. U studentów silniejsza aprobata dla agresji ogólnie i agresji w odwecie wiązała się z odczuwaniem słabszego napięcia i słabszej ulgi przy oglądaniu scen okrucieństwa. U policjantów natomiast większa aprobata dla agresji ogólnie i agresji w odwecie łączyła się ze słabszym odczuwaniem podniecenia i lęku, a silniejszym odczuwaniem radości oraz ocenianiem oglądanej agresji jako mniej brutalnej i bardziej usprawiedliwionej.

Część 5. Doświadczenia związane z agresją a reakcje na okrucieństwo

W ostatniej części przedstawione zostaną wyniki poszukiwania zależności między poziomem doświadczeń z agresją a siłą reakcji emocjonalnych na oglądane sceny okrucieństwa. Sprawdzano, czy między miarami doświadczenia agresji w różnych formach i wskaźnikami pobudzenia emocjonalnego oraz reakcji emocjonalnych na oglądane okrucieństwo zachodzą istotne korelacje. Porównano wyniki uzyskane w dużych grupach policjantów i studentów.

Po pierwsze, okazało się, że nie ma żadnych istotnych korelacji między jakąkolwiek miarą doświadczanej agresji a fizjologicznymi wskaźnikami reaktywności i wrażliwości emocjonalnej w grupie policjantów. Jedynie w grupie studentów wystąpiły dwie istotne korelacje (rho-Spearmana; testy jednostronne): im więcej doświadczeń z poważną agresją fizyczną miał student w ciągu ostatnich 5 lat, tym jego mierzona wskaźnikiem fizjologicznym wrażliwość emocjonalna na oglądane okrucieństwo była mniejsza (rho = -0,21; p = 0,049; N = 61). Zależność była szczególnie wyraźna dla doświadczenia wiktyimizacyjnego poważną agresją (rho = -0,30; p = 0,009; N = 61). Im więcej doświadczeń z poważną agresją fizyczną miał student, tym bardziej czuł rozbawienie, oglądając scenę okrucieństwa (rho = 0,27; p = 0,018; N = 124 – dla rozbawienia oraz rho = 0,31; p = 0,008; N = 124 – dla radości). Wyniki sugerują, że chociaż doświadczenia wiktyimizacyjne agresją znieczulają młodych studiujących mężczyzn na obserwowane sceny okrucieństwa, to nie mają znaczenia dla reakcji emocjonalnych na okrucieństwo u policjantów. Okazało się jednak, że w grupie policjantów wystąpiły istotne negatywne korelacje między ogólnym wskaźnikiem doświadczeń z poważną agresją fizyczną w ciągu ostatnich 5 lat a wskaźnikami deklarowanego pobudzenia emocjonalnego podczas oglądania scen okrucieństwa (rho = -0,18; p = 0,026; N = 124 – dla deklarowanego poziomu napięcia oraz rho = -0,20; p = 0,013; N = 124 – dla deklarowanego poziomu pobudzenia). Ogólny wskaźnik doświadczeń z poważną agresją fizyczną korelował również negatywnie z poziomem przykrości doznanej w czasie oglądania sceny okrucieństwa (rho = -0,21; p = 0,01; N = 124) i z oceną brutalności agresji (rho = -0,22; p = 0,008; N = 124), a pozytywnie na poziomie tendencji statystycznej z tym, na ile oglądana scena się podobała (rho = 0,12; p = 0,089; N = 124) i bawiła (rho = 0,23; p = 0,005; N = 124). Wyniki wskazują więc na to, że im więcej doświadczeń z poważną agresją fizyczną miał policjant, tym słabsze odczuwał pobudzenie przy obserwowaniu okrucieństwa oraz tym mniej było to dla niego przykre, a tym bardziej mu się podobało i go bawiło. Pojawiające się przy tym emocje negatywne były tym słabsze, im większe były doświadczenia z poważną agresją fizyczną (rho = -0,28; p = 0,001 – dla lęku, rho = -0,26; p = 0,002 – dla strachu, rho = -0,022; p = 0,006 – dla smutku, rho = -0,15; p = 0,047 – dla gniewu i rho = -0,14; p = 0,064 – dla wstrętu; N = 124). Ponieważ oglądana agresja była oceniana jako tym mniej brutalna, tym większe było też jej usprawiedliwianie (rho = 0,12; p = 0,085; N = 124), im policjant miał więcej doświadczeń z poważną agresją fizyczną.

Istotne znaczenie dla poziomu reakcji emocjonalnych na oglądane okrucieństwo miały również osobiste doświadczenia policjantów w atakowaniu poważną agresją fizyczną w minionych 5 latach. Ten typ doświadczeń korelował u nich ujemnie ze wskaźnikami deklarowanego pobudzenia emocjonalnego odczuwanego podczas oglądania sceny okrucieństwa (rho = -0,23; p = 0,005 – dla napięcia emocjonalnego, rho = -0,27; p = 0,001 – dla pobudzenia emocjonalnego, rho = -0,22; p = 0,007 – dla odczuwanej przykrości oraz rho = -0,25; p = 0,003 – dla oceny brutalności sceny). Doświadczenia policjantów w atakowaniu poważną agresją fizycz-

ną wiązały się ze słabszym odczuwaniem negatywnych emocji w czasie oglądania sceny okrucieństwa ($\rho = -0,32$; $p < 0,001$ – dla lęku, $\rho = -0,29$; $p < 0,001$ – dla strachu, $\rho = -0,26$; $p = 0,002$ – dla smutku, $\rho = -0,17$; $p = 0,038$ – dla gniewu i $\rho = -0,16$; $p = 0,042$ – dla wstrętu; testy jednostronne; $N = 124$). Analogiczne korelacje stwierdzono w tej grupie badanych między doświadczaniem wiktyimizacji agresją fizyczną a negatywnymi reakcjami emocjonalnymi na okrucieństwo, ale te korelacje są wynikiem silnego powiązania atakowania z doznawaniem agresji fizycznej.

U studentów doświadczenia w atakowaniu innych poważną agresją w ciągu ostatnich 5 lat korelowały pozytywnie z tym, na ile scena im się podobała ($\rho = 0,21$; $p = 0,053$; $N = 61$) oraz z poziomem usprawiedliwiania oglądanego okrucieństwa ($\rho = 0,023$; $p = 0,04$; $N = 61$). Wśród studentów każdy rodzaj doświadczeń z poważną agresją fizyczną korelował z obniżoną oceną brutalności oglądanej sceny okrucieństwa ($\rho = -0,22$; $p = 0,046$; $N = 61$ – dla doświadczenia wiktyimizacyjnego agresją fizyczną oraz $\rho = -0,33$; $p = 0,005$; $N = 61$ – dla doświadczenia obserwacji czyjejś poważnej agresji fizycznej) oraz z podwyższonym poziomem rozbawienia i radości, odczuwanych podczas oglądania scen okrucieństwa.

Tabela 18. Współczynniki korelacji rho-Spearmana dla zależności między liczbą doświadczeń wiktyimizacyjnych i liczbą stosowanych środków przymusu w ostatnich 4 latach w pracy zawodowej a wskaźnikami reakcji na oglądane okrucieństwo u policjantów

Doświadczenia z agresją w pracy zawodowej	Napięcie	Przykrość	Podoba się	Lęk	Smutek	Gniew	Brutalność	Usprawiedliwianie agresji
Agresja doświadczona ($N = 95$)	0,04	0,05	0,06	0,17*	0,10	0,16	0,04	0,01
Stosowanie środków przymusu ($N = 124$)	-0,16*	-0,21**	0,15*	-0,08	-0,18*	-0,15*	-0,17*	0,15*

* korelacja istotna na poziomie 0,05; ** korelacja istotna na poziomie 0,01 (testy jednostronne).

Dla policjantów szczególne znaczenie ma ekspozycja na agresję doświadczona w czasie wykonywania obowiązków wynikających z roli zawodowej. Uzyskane wyniki pokazują, że częstsze doświadczenia wiktyimizacyjne agresją fizyczną w pracy zawodowej policjantów współwystępują z odczuwaniem silniejszego lęku ($p < 0,05$) i silniejszego gniewu (na poziomie tendencji statystycznej) podczas obserwacji scen okrucieństwa, natomiast częstsze stosowanie środków przymusu bezpośredniego łączy się z subiektywnym odczuwaniem niższego napięcia i przykrości oraz słabszym reagowaniem takimi emocjami negatywnymi, jak smutek i lęk, a także

z bardziej pozytywnymi ocenami oglądanej sceny agresji: wydaje się mniej brutalna i cała scena bardziej się podoba, a pokazywana w niej agresja jest bardziej usprawiedliwiona. Wyniki testowania istotności statystycznej dla tych współzależności przedstawia tabela 18.

Na koniec tej części analiz warto przedstawić również, jakie znaczenie dla reagowania na sceny okrucieństwa miały doświadczenia policjantów z agresją proaktywną i reaktywną z ostatnich 5 lat. Wyższe wskaźniki agresji reaktywnej i agresji proaktywnej korelowały dodatnio ze wskaźnikami siły odczuwanych emocji pozytywnych i usprawiedliwiania oglądanego okrucieństwa, a ujemnie ze wskaźnikami odczuwanej przykrości i ocenami brutalności oglądanego okrucieństwa, co przedstawiono w tabeli 19.

Tabela 19. Współczynniki korelacji rho-Spearmana dla zależności między poziomem agresji proaktywnej i reaktywnej a siłą reakcji na oglądane okrucieństwo u policjantów (N = 124)

Rodzaj agresji w ostatnich 5 latach	Rozbawienie	Radość	Ulga	Podoba się	Przykrość	Brutalność	Usprawiedliwianie agresji
Proaktywna	0,19*	0,30***	0,20*	0,26**	-0,14 ⁺	-0,29***	0,20*
Reaktywna	0,20*	0,19*	0,20*	0,23**	-0,20*	-0,29***	0,15*

⁺ korelacja istotna na poziomie 0,06 * korelacja istotna na poziomie 0,05; ** korelacja istotna na poziomie 0,01; *** korelacja istotna na poziomie 0,001 (testy jednostronne).

Wyższy poziom agresji proaktywnej w ostatnich 5 latach korelował ponadto negatywnie z poziomem smutku odczuwanego w czasie oglądania sceny okrucieństwa ($\rho = -0,19$; $p = 0,017$; $N = 124$) i wstrętu ($\rho = -0,18$; $p = 0,021$; $N = 124$).

Porównanie współczynników korelacji przedstawionych w tabelach 18 i 19 potwierdza, że doświadczenia z korzystaniem z pewnych form agresji, dopuszczanej w ramach stosowania środków przymusu, wiążą się z niższym poziomem przykrego pobudzenia emocjonalnego oraz negatywnych emocji smutku i gniewu, a także z niższą oceną brutalności, a silniejszym usprawiedliwianiem oglądanego zachowania. Takie samo znaczenie dla reagowania mają uprzednie doświadczenia w wykorzystywaniu agresji proaktywnej i reaktywnej ogólnie w życiu. Tylko doświadczanie agresji w pracy zawodowej policjantów, czyli doświadczenia wiktyimizacyjne, wiąże się z reagowaniem lękami na oglądane sceny okrucieństwa.

7. Podsumowanie i dyskusja wyników

Policjanci pozostają w specyficznej podkulturze, ze specyficznymi zasadami, tradycjami, wzorcami zachowań, przekonaniami społecznymi i specyficznym językiem. Subkultura ta charakteryzuje się z jednej strony wewnętrzną solidarnością,

braterstwem i okazywaniem wsparcia w sytuacjach zagrożenia, ale z drugiej strony izolacją od społeczeństwa, specyficznymi męskimi wzorcami reakcji, specyficznym stosunkiem do broni i agresji oraz ograniczonymi możliwościami ekspresji własnych emocji związanych z lękiem⁴⁸. Ich praca zawodowa, niezależnie od tego, czy podejmują ją z motywacją strażników prawa, sprawiedliwości, bezpieczeństwa i porządku publicznego, czy z motywacją pomagania innym ludziom, wymaga specyficznych kompetencji osobowościowych i wielu umiejętności⁴⁹, m.in.: umiejętności kontroli nad własnym pobudzeniem emocjonalnym, hamowania emocjonalnej agresji, umiejętności podejmowania agresji instrumentalnej, przestrzegania norm społecznych dotyczących agresji, zdolności do obiektywnej oceny sytuacji w sytuacjach stresu, braku lęku i wrogości w nastawieniach wobec innych ludzi oraz odporności emocjonalnej. Kompetencje te mają znaczenie dla efektywności odgrywania roli zawodowej, doświadczania wiktymizacji i traumy w pracy oraz umiejętności radzenia sobie ze stresem w pracy zawodowej⁵⁰ w sytuacjach bezpośredniego zagrożenia. Z tego powodu policjanci podlegają preselekcji do zawodu oraz specjalnym treningom przygotowującym do efektywnego odgrywania roli zawodowej. Ich reagowanie na sytuacje stresowe i emocjogenne zależy w znacznym stopniu od indywidualnych predyspozycji osobowościowych. Z tego względu sprawdzano, czy w porównaniu ze studentami badanych policjantów cechuje większa odporność emocjonalna (czyli niższy poziom reaktywności) oraz niższy poziom lęku-cechy, agresji-cechy, gniewu-cechy, wrogości, a także agresji reaktywnej i proaktywnej. Ustalano również, czy policjanci i studenci mają takie same przekonania normatywne na temat agresji, czyli czy w takim samym stopniu dopuszczają ją ogólnie i w sytuacjach prowokujących do odwetu.

Uzyskane wyniki potwierdziły wszystkie przewidywania dotyczące kierunku różnic między policjantami a studentami w poziomie cech stałych. W porównaniu ze studentami policjantów charakteryzuje istotnie niższy poziom lęku-cechy, niższy poziom agresji-cechy – ogólnie oraz w zakresie cechy agresji werbalnej, gniewu-cechy i wrogości. Jedynie w zakresie agresji fizycznej jako cechy policjanci uzyskali wynik istotnie wyższy od wyniku studentów. Policjanci i studenci nie różnili się również istotnie poziomem reaktywności emocjonalnej, mimo że wskaźnik fizjologiczny poziomu pobudzenia był u nich nieco niższy niż u studentów. Nie było również istotnego statystycznie zróżnicowania między porównywanymi grupami w poziomie dopuszczania agresji ogólnie i agresji w odwecie, co wskazuje na to, że policjanci i studenci mają zbliżone przekonania normatywne na temat agresji. Uzyskany układ charakterystyk indywidualnych pozwala sądzić, że policjanci re-

⁴⁸ K. Papazoglou, *Conceptualizing Police Complex...*, *op. cit.*; R. Sollund, *Tough Cop-soft Cop? The Impact of Motivations and Experiences on Police Officers' Approaches to the Public*, „Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime” 2008, nr 9(2), s. 119–140.

⁴⁹ Zob. D. Sollund, *Tough Cop-soft Cop?...*, *op. cit.*

⁵⁰ Zob. K. Papazoglou, *Conceptualizing Police Complex...*, *op. cit.*; R. Sollund, *Tough Cop-soft Cop?...*, *op. cit.*

agują mniej emocjonalnie i w sposób bardziej kontrolowany niż studenci w sytuacjach zagrożenia. Jako osoby mniej lękowe policjanci powinni więc trafniej spostrzegać i oceniać sytuacje społeczne oraz sytuacje zagrożenia. Nie jest natomiast jasne, czy nieróżniące ich od studentów indywidualne predyspozycje emocjonalne, wynikające z poziomu reaktywności emocjonalnej pozwalają im reagować mniej emocjonalnie, chłodniej, na sytuacje silnie emocjogenne, takie jak zagrożenie bronią palną (zagrożenie osobiste), strzelanina (poważna agresja fizyczna) czy torturowanie (okrucieństwo wobec ludzi). Z porównania poziomu agresji fizycznej-cechy wynika, że policjanci są bardziej gotowi niż studenci podejmować agresję fizyczną motywowaną złością.

Policjanci w swojej pracy zawodowej są narażeni na złożone, długotrwałe i kumulujące się w czasie doświadczanie ekspozycji na zagrożenie agresją ze strony innych ludzi. Forma ataków, których doznają, ich intensywność oraz częstość ekspozycji na agresję powodują, że policjanci mają wpisany w swoją rolę zawodową potencjalnie traumatyzujący wpływ doświadczeń zawodowych podczas pełnienia obowiązków służbowych⁵¹. Zgodnie z większością teorii agresji, omówionych we wprowadzeniu teoretycznym tego artykułu, wiele sytuacji w pracy zawodowej policjantów stymuluje u nich gotowość do podejmowania czynności określanych w tych teoriach jako agresywne. Sytuacje te mogą powodować konflikt między powinnościami służbowymi a koniecznością ochrony przed zagrożeniem siebie lub innych osób⁵² oraz narastanie negatywnych emocji, sprzyjających popełnianiu błędów w spostrzeganiu i ocenie elementów sytuacji pobudzającej do agresji: poziomu zagrożenia, agresywności osób podejrzanych, oceny własnego stanu pobudzenia emocjonalnego i doznawanych emocji oraz oceny przydatności rozpatrywanych wariantów własnego zachowania w tej sytuacji⁵³.

Policjanci pracują w różnych warunkach, a niektóre obiektywne warunki mogą podwyższać prawdopodobieństwo popełniania błędów decyzyjnych w sytuacjach, w których mają do czynienia z agresją innych osób, np. podwyższona temperatura. Zjawisko to zostało potwierdzone empirycznie: podwyższona temperatura (z 21 do 27°C) wywoływała u policjantów wzrost negatywnych emocji: irytacji i napięcia, które z kolei powodowały, że osoba podejrzana była spostrzegana jako bardziej zagrożająca i agresywna. W efekcie błędy w interpretacji sytuacji podnosiły gotowość policjantów do użycia broni palnej wobec osoby podejrzanej⁵⁴.

⁵¹ K. Papazoglou, *Conceptualizing Police Complex...*, *op. cit.*

⁵² A. Klukkert, T. Ohlemacher, *Torn between Two Targets...*, *op. cit.*

⁵³ Zob. C.A. Anderson, B.J. Bushman, *Human Aggression...*, *op. cit.*; L.R. Huesmann, *The Role of Social Information...*, *op. cit.*; L. Kirwil, *Agresja interpersonalna...*, *op. cit.*; A. Vrij, J. van der Steen, L. Koppelaar, *Aggression of Police Officers as a Function of Temperature: An Experiment with Fire Arms Training System*, „Journal of Community & Applied Social Psychology” 1994, nr 4(5), s. 365–370.

⁵⁴ A. Vrij, J. van der Steen, L. Koppelaar, *Aggression of Police...*, *op. cit.*

Z teorii desensytyzacji⁵⁵ wynika, że powtarzające się sytuacje ekspozycji policjantów na agresję w ich pracy zawodowej prowadzić mogą do „znieczulenia się” emocjonalnego na bodźce agresywne, czyli do mniej emocjonalnego reagowania na agresję innych osób, oraz do traktowania agresji jako normalnego, powszechnie występującego zachowania społecznego. Desensytyzacja emocjonalna na agresję, szczególnie na jej ekstremalne formy, takie jak zabijanie, torturowanie czy okrucieństwo wobec innych ludzi, jest zjawiskiem do pewnego stopnia pożądanym u policjantów. Dzięki niej maleje prawdopodobieństwo zachowania pozostającego pod wpływem zakłóceń własnymi reakcjami emocjonalnymi na zaobserwowaną agresję. Znieczulenie emocjonalne na agresję pozwala zachować warunki do bardziej racjonalnego, kontrolowanego działania w sytuacji zagrożenia. W swojej pracy zawodowej wielu policjantów ma do czynienia z osobami uzbrojonymi, agresywnymi, emocjonalnymi, chorymi psychicznie, odurzonymi substancjami uzależniającymi, czyli z agresją w bardzo zróżnicowanych sytuacjach. Podejmują oni działania zawodowe w warunkach przemocy stosowanej przez manifestantów, agresji pijanych kibiców sportowych, rozwścieczonych kierowców, przemocy domowej w prywatnych mieszkaniach i natarczywości ze strony osób domagających się ochrony lub przyjęcia zawiadomienia o przestępstwie w biurze. Mają więc wiele powtarzających się doświadczeń ekspozycji na agresję i warunki do stopniowego znieczulania się na jej obrazy. Z jednej strony muszą jednak umieć poradzić sobie z agresywnością osób chorych psychicznie, czyli powinni pozostać wrażliwi na stan emocjonalny i zachowania innych osób, a drugiej muszą umieć powstrzymać chuligańskie ataki nastolatków czy dorosłych członków agresywnych subkultur, zachowując się racjonalnie, by nie przyczyniać się do eskalacji agresji, czyli pozostawać w znieczuleniu na agresję innych ludzi.

W podjętych badaniach nie sprawdzaliśmy, kto atakował policjantów w przeszłości, kiedy doświadczali agresji, ale ustaliliśmy formę agresji doświadczanej przez policjantów oraz formę ich agresji wykorzystywanej w ramach stosowania środków przymusu. Forma doznawanej przez badanych agresji ze strony innych oraz rodzaj najczęściej stosowanych przez policjantów środków przymusu wskazują na sytuacje bezpośrednich konfliktów i starć z wykorzystaniem uderzania częściami ciała lub takimi przedmiotami jak kije czy pałki. Zgodnie z twierdzeniami teorii przesunięcia pobudzenia emocjonalnego⁵⁶ ataki osób pozostających w takiej sytuacji mogą być niewspółmiernie silne do rozmiarów prowokacji wskutek gwałtownie kumulującego się napięcia z powodu wcześniejszych działań, co szybko doprowadza do eskalacji agresji w takich bezpośrednich starciach. Chociaż część badanych policjantów deklaruwała, że częściej stosuje środki przymusu niż doświadczają agresji w swojej pracy zawodowej, to policjanci z terenowych oddziałów policji miejskiej oraz z oddziałów prewencji doświadczają agresji częściej niż ją wykorzystują, po-

⁵⁵ Zob. L.R. Huesmann, L. Kirwil, *Why Observing...*, *op. cit.*

⁵⁶ D. Zillmann, *Hostility and Aggression...*, *op. cit.*

nieważ prawdopodobnie pozostają nierzadko w sytuacjach bezpośredniego starcia z agresywnymi osobami. Wynik ten sugeruje, że policjanci z tych formacji mogą reagować mniej racjonalnie na agresję innych osób niż policjanci z oddziałów antyterrorystycznych.

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają to przypuszczenie, ponieważ stosowane przez badanych policjantów w przeszłości środki przymusu nie wykluczały zachowań, które mogły być sterowane w pewnym stopniu własnym stanem pobudzenia emocjonalnego: kopania, uderzania ręką, przyduszania czy chwywania za włosy w chwycie obezwładniającym. Z innych badań nad uzasadnianiem użycia przez policjantów siły fizycznej i broni palnej⁵⁷ jednoznacznie wynika, że w sytuacjach narastania rzeczywistego zagrożenia swoje decyzje opierają oni na innych przesłankach niż na początku sytuacji, gdy zagrożenie było małe. Zastępują mianowicie zasady postępowania wyuczone na treningach zawodowych przesłankami formułowanymi na podstawie osobistych przekonań i interpretacji sytuacji, dokonywanych pod wpływem emocji wywołanych narastaniem zagrożenia.

Z rezultatów niniejszych badań nie wynika, żeby w zestawieniu ze studentami policjanci mieli wyższy poziom agresji proaktywnej, czyli działania przemyślanego, pozaemocjonalnego. Również agresja reaktywna – chociaż częściej stosowana przez policjantów niż przez studentów – nie osiąga poziomu na tyle wyższego, by różnica między policjantami a studentami była istotna statystycznie. Niemniej większa u policjantów różnica między poziomem agresji reaktywnej a poziomem agresji proaktywnej sugeruje, że policjanci silniej niż studenci preferują stosowanie agresji reaktywnej, regulowanej własnymi emocjami i pobudzeniem. Rezultat ten jest zgodny z wynikami cytowanych wyżej badań.

Ogólnie badania własne wykazały, że doświadczenia z atakowaniem poważną agresją fizyczną są istotnie bardziej powszechne wśród policjantów niż wśród studentów i mężczyzn w wieku równym wiekowi policjantów porównywanej grupy. Subiektywne oceny częstości używania agresji przez policjantów pozostają jednak w niskich wartościach (poniżej średniej wartości na skali pomiarowej). Oznacza to, że policjanci w swoim subiektywnym odczuciu nie nadużywają agresji w pracy zawodowej. Warto zauważyć, że starsi policjanci – w porównaniu z kontrolną grupą mężczyzn i młodszymi policjantami – mają częstsze doświadczenia z agresją fizyczną. Wynika z tego, że ekspozycja na agresję i własne czynności agresywne nie zmniejszają się z wiekiem tak, jak dzieje się to w ogólnej populacji mężczyzn.

Zaobserwowano interesującą różnicę między policjantami a porównywanymi grupami studentów i mężczyzn we wzorcu doświadczeń z agresją: i policjanci, i zostali badani najczęściej mieli do czynienia z agresją, obserwując ją u innych osób. Policjanci podawali jednak, że częściej atakowali innych poważną agresją fizyczną, niż sami byli w ten sposób atakowani. Natomiast w porównywanych grupach studentów i dojrzalszych mężczyzn występowały podobne niskie częstości i dla

⁵⁷ A. Klukkert, T. Ohlemacher, *Torn between Two Targets...*, op. cit.

stosowania, i dla doznawania poważnej agresji fizycznej. Różnica ta jest prawdopodobnie efektem łączenia przez policjantów swoich doświadczeń pozazawodowych z doświadczeniami zawodowymi przy odpowiadaniu na pytania zawarte w kwestionariuszach.

Podstawowym celem prezentowanych badań było ustalenie, czy policjanci, jako osoby z częstym doświadczaniem ekspozycji na agresję, reagują emocjonalnie na ekstremalną agresję – pokazywane okrucieństwo wobec innych ludzi – słabiej niż studenci, którzy z założenia nie mają takich doświadczeń lub mają ich mniej niż policjanci. Biorąc za podstawę twierdzenia teorii desensytyzacji, oczekiwano, że reakcje emocjonalne: poziom pobudzenia, wielkość reakcji pobudzeniowej oraz subiektywnie odczuwana siła emocji w reakcjach na oglądane okrucieństwo powinny być słabsze u policjantów, a silniejsze u studentów. Uzyskane wyniki potwierdziły, że pobudzenie emocjonalne w reakcji na pokazaną scenę okrucieństwa (kontrolowane za pomocą pomiaru fizjologicznego) było słabsze u policjantów, a silniejsze u studentów. Podobna różnica między badanymi grupami wystąpiła we wskaźniku wrażliwości emocjonalnej na pokazywane sceny okrucieństwa oraz we wskaźnikach subiektywnie odczuwanego pobudzenia emocjonalnego. Podczas oglądania scen okrucieństwa policjanci oceniali odczuwane napięcie i niepokój jako mniejsze niż porównywane grupy kontrolne.

Policjanci i studenci różnili się również wzorcami deklarowanych reakcji emocjonalnych na oglądaną agresję. Oglądana scena podobała się nieco bardziej policjantom i mimo że obie grupy zareagowały głównie negatywnymi emocjami, to najsilniej odczuwanymi emocjami były gniew i przykrość u policjantów, a obrzydzenie i przykrość w grupach kontrolnych. W tych ostatnich gniew był najsłabiej odczuwaną emocją – studenci odczuwali go na poziomie zbliżonym do poziomu deklarowanego przez policjantów. Policjanci odczuwali jednak jeszcze słabiej pozostałe emocje negatywne: przykrość, obrzydzenie, smutek, a szczególnie słabiej lęk i strach. Przedstawione wyniki pozwalają więc potwierdzić hipotezę o „znieczuleniu” emocjonalnym policjantów na okrucieństwo, deklarowali oni bowiem reakcje emocjonalne słabsze niż studenci. Nie można jednak nie zauważyć, że najsilniejszą emocją policjantów w reakcji na zaobserwowane okrucieństwo był gniew, który motywuje do walki, a emocjami najsłabszymi – lęk i strach, które motywują do ucieczki. Można więc uznać, że odmiennność wzorców emocjonalnego reagowania na agresję w badanych grupach jest następstwem odmienności ich doświadczeń z agresją i prawdopodobnie treningu zawodowego policjantów, a nie różnic w cechach indywidualnych.

Wykryty u policjantów wzorzec reakcji emocjonalnych na oglądane okrucieństwo sugeruje, że ważnym aspektem obserwowanej agresji było dla nich jej uzasadnienie. Obserwowane okrucieństwo wzbudzało u nich gniew głównie dlatego, że nie można było znaleźć dla niego żadnego uzasadnienia społecznego. Studenci i mężczyźni z grupy kontrolnej, bez doświadczeń z agresją w pracy zawodowej, kierowali się prawdopodobnie raczej aspektami wizualnymi oglądanych scen agresji

– emocję wstrętu wzbudzała nie tyle amoralność zachowania, ile prawdopodobnie aspekty wizualne oglądanego okrucieństwa: negatywna estetyka obrazu krwi, ran, broni, cierpienia oraz związanych z nimi skojarzeń. Na podstawie uzyskanych wyników można więc przypuszczać, że obserwujący sceny agresji policjanci sprawdzają przede wszystkim, czy jest ona dolegliwa (na ile jest brutalna i sprawia przykrość) oraz czy spełnia warunek braku uzasadnienia społecznego. Hipoteza ta wymaga sprawdzenia w przyszłości, ponieważ mimo że oceny policjantów były nieco niższe niż oceny studentów, nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic między tymi grupami w ocenach brutalności oglądanego okrucieństwa oraz w stopniu jego usprawiedliwiania.

Przeprowadzone analizy korelacyjne dla poszukiwania zależności między cechami indywidualnymi a reagowaniem emocjonalnym na okrucieństwo dostarczyły podstaw do stwierdzenia, że te same stałe cechy indywidualne, tj. lęk, gniew, wrogość, skłonność do agresji fizycznej, oprócz funkcji regulacyjnych wobec emocji wzbudzanych podczas oglądania okrucieństwa jednakowych dla policjantów i studentów, pełnią dodatkowe funkcje regulacyjne odmienne u policjantów niż u studentów. Zachodzi to prawdopodobnie dlatego, że działają z innego poziomu u policjantów niż u studentów. Oprócz tego, że poziom cechy lęku i cechy gniewu w obydwu grupach decyduje o poziomie pobudzenia emocjonalnego (napięcia i niepokoju), obie cechy wiążą się z przeżywaniem dodatkowych emocji, odmiennych dla porównywanych grup. Studenci o podwyższonym poziomie lęku-cechy na pokazane okrucieństwo reagują lękiem i strachem oraz dodatkowo złością i wstrętem, a studenci o podwyższonym poziomie gniewu-cechy odczuwają tylko wzrost pobudzenia emocjonalnego o przykrej treści, czyli wstręt. Natomiast policjanci o podwyższonym poziomie lęku-cechy czują wzrost pobudzenia emocjonalnego oraz lęk i strach, a później ulgę. Policjanci z podwyższonym poziomem gniewu-cechy reagują na okrucieństwo smutkiem, potem ulgą oraz usprawiedliwiają agresję. U policjantów dla reagowania emocjonalnego na okrucieństwo ma znaczenie podwyższony poziom wrogości, z którym łączy się silniejsze przeżywanie emocji negatywnych (głównie lękowych), a u studentów cecha agresji, z którą wiąże się przeżywanie słabszych emocji negatywnych. Rozpatrując omówione zależności, trzeba wziąć pod uwagę to, że wysoki poziom cech indywidualnych lęku, gniewu, wrogości i agresji, stwierdzany u policjantów, odpowiada prawdopodobnie średniemu poziomowi tych cech u studentów. Wskazują na to istotne różnice między średnimi miarami grupowymi uzyskanymi dla tych zmiennych.

Wyniki dotyczące związków między aprobatą dla agresji a wzorcami reagowania na oglądane okrucieństwo pozwalają wnioskować, że wyższa aprobatą dla agresji może prowadzić w obu grupach: u policjantów i studentów, do emocjonalnego znieczulenia na obserwowaną agresję, a u policjantów również do „znieczulenia” poznawczego, czyli do usprawiedliwiania tej agresji.

Na koniec dyskusji pozostaje odpowiedzieć na pytanie, jakie znaczenie dla wzorców reagowania emocjonalnego na oglądane okrucieństwo mają uprzednie

doświadczenia z agresją dla policjantów, a jakie dla studentów. Jaką rolę odgrywają w tych grupach doświadczenia z agresją: znieczulają i uodparniają na widok scen ekstremalnej agresji czy pobudzają do silnego reagowania emocjonalnego?

Występuje wyraźna różnica między wynikami uzyskanymi przez policjantów i przez studentów, jeżeli analizuje się związki reagowania emocjonalnego na oglądane okrucieństwo ze wskaźnikami fizjologicznymi pobudzenia emocjonalnego. W grupie policjantów fizjologiczne wskaźniki reaktywności i pobudzeniowej reakcji na oglądane okrucieństwo nie były związane z wcześniejszymi doświadczeniami z agresją. Natomiast u studentów im więcej doświadczeń z agresją, tym ich wrażliwość emocjonalna na oglądane okrucieństwo, mierzona wskaźnikiem fizjologicznym, była mniejsza. Wydawałoby się więc, że uprzednie doświadczenia z agresją znieczulały na okrucieństwo tylko studentów. Niemniej inne niż fizjologiczne wskaźniki potwierdziły hipotezę o zależności desensytyzacji, czyli słabszego reagowania emocjonalnego, na oglądane okrucieństwo od wcześniejszych doświadczeń z agresją w obydwu badanych grupach. U policjantów bogatsze doświadczenia z poważną agresją fizyczną oraz częstsze doświadczenia w stosowaniu środków przymusu wiązały się z ich większym znieczuleniem emocjonalnym: słabszymi negatywnymi, a silniejszymi pozytywnymi reakcjami emocjonalnymi na oglądane sceny okrucieństwa. Wyniki potwierdzają więc hipotezę, że większa ekspozycja na realną agresję prowadzi do desensytyzacji na przejawy agresji obserwowanej u innych ludzi. Wyniki studentów dla wskaźników deklarowanych reakcji emocjonalnych na oglądane okrucieństwo również potwierdzają tę hipotezę, chociaż w mniejszym stopniu: ich bogatsze doświadczenia z poważną agresją fizyczną wiązały się z bardziej pozytywnymi reakcjami emocjonalnymi na oglądane okrucieństwo.

Przeprowadzone badania dostarczyły wielu szczegółowych wyników, które mogą być interpretowane z punktu widzenia twierdzeń różnych teorii agresji. Podstawowym celem tych badań było jednak ustalenie, czy wyniki są zgodne z twierdzeniami teorii desensytyzacji, a mianowicie, czy uprzednie doświadczenia z agresją znieczulają na cudzą agresję. Analizy przeprowadzono w dwu wymiarach: (1) porównań między policjantami – jako osobami mało reaktywnymi wskutek selekcji do zawodu, ale mającymi wiele doświadczeń z agresją, a studentami – jako osobami średnio bardziej reaktywnymi od policjantów, ale bez doświadczeń zawodowych z agresją – w zakresie ich doświadczeń z agresją i reakcji emocjonalnych na oglądane okrucieństwo oraz (2) poszukiwania korelacji między poziomem doświadczeń z agresją i wzorcami reagowania na oglądane okrucieństwo w każdej z tych grup oddzielnie.

Rezultaty analiz przeprowadzonych na obu wymiarach prowadzą do konkluzji, że badani policjanci nie byli istotnie mniej reaktywni od studentów, toteż ich słabsze reakcje emocjonalne nie muszą być uwarunkowane słabszym reagowaniem z powodów temperamentalnych. Policjanci mogą być jednak bardzo narażeni na zagrożenie życia oraz widok aktów zabójstw i samobójstw. Mogą mieć negatywne doświadczenia wynikające ze skorzystania z broni palnej. Okazuje się, że po strze-

laniu na służbie bardzo wzrastają u nich gniew oraz gotowość do agresji. Gniew i wrogość są następstwem zaangażowania się w sytuację przemocy, agresji i użycia broni palnej: po strzelaniu, zranieniu kogoś lub byciu zranionym, obserwacji, że ktoś inny zabija lub rani kogoś, oraz widoku broni skierowanej na siebie⁵⁸. Policjanci są więc narażeni na czynniki prowokujące do agresji lub ją stymulujące.

Reasumując, wyniki niniejszych badań wykazały, że:

- policjanci deklarują mniejszą skłonność do agresji, ale mają z nią więcej doświadczeń niż studenci;
- reakcje emocjonalne policjantów na oglądane okrucieństwo są słabsze (słabsze jest fizjologicznie mierzone i subiektywnie odczuwane pobudzenie emocjonalne) oraz mniej negatywne (słabsze są emocje lęku, strachu, smutku i obrzydzenia) od reakcji studentów;
- oceny brutalności i uzasadnienia dla agresji w oglądanym akcie okrucieństwa dokonane przez policjantów nie różnią się od ocen dokonanych przez studentów: są one negatywne;
- w obu grupach bogatsze doświadczenia z agresją wiążą się ze słabszym reagowaniem emocjonalnym na okrucieństwo: niższym pobudzeniem emocjonalnym, słabszymi emocjami lęku i strachu oraz mniej negatywnymi ocenami okrucieństwa – jego brutalności, i z mniejszą dezaprobatą;
- doświadczanie agresji przez policjantów w pracy łączy się z reagowaniem z mniejszą odpornością na widok okrucieństwa: silniejszym lękiem, co jest czynnikiem wiktymizującym i może przyczyniać się do rozwoju traumy;
- bogatsze doświadczenia z sytuacjami, w którym policjanci wykorzystywali środki przymusu, wiążą się ze słabszym reagowaniem emocjonalnym na agresję: mniejszym pobudzeniem emocjonalnym, mniej intensywnymi emocjami negatywnymi oraz mniej negatywnym ocenianiem agresji.

Z wyników tych można konkludować, że doświadczenia z agresją uodparniają na nią, jednak tym, co przyczynia się do obniżenia odporności emocjonalnej policjantów na agresję, jest jej doświadczanie w pracy zawodowej. Wydaje się, że czynnikiem podnoszącym tę odporność jest doświadczenie w korzystaniu z agresji, a więc sytuacje, w których policjanci mieli okazję do wykorzystania środków przymusu w sposób uzasadniony i bez wpływu negatywnego pobudzenia emocjonalnego. Ponadto układ uzyskanych wyników wskazuje, że doświadczenia wiktymizacyjne policjantów w pracy zawodowej sprzyjają powstawaniu emocji, które ułatwiają formowanie się motywacji emocjonalnej do agresji, ale doświadczenia w stosowaniu środków przymusu znieczulają emocjonalnie i poznawczo na oglądaną agresję, czyli powinny ułatwiać policjantom podejmowanie decyzji o agresji motywowanej instrumentalnie.

---

⁵⁸ R. Leonard, L. Alison, *Critical Incidents Stress Debriefing and its Effects on Coping Strategies and Anger in a Sample of Australian Police Officers Involved in Shooting Incidents*, „Work & Stress” 1999, nr 13(2), s. 144–161.

Użycie środków przymusu (wykorzystujących siłę fizyczną, agresję) – czy jest zgodne z prawem, czy nie – zależy od poziomu opierania się osoby, wobec której stosowany jest przymus. Postrzeganie sytuacji, w której policjanci podejmują decyzję o zastosowaniu środków przymusu, nie jest jednak wolne od wpływu wcześniej wspomnianych czynników społeczno-kulturowych oraz tendencji do usprawiedliwiania własnych czynności⁵⁹. Czynności podejmowane przez policjantów w sytuacjach rzeczywistego oporu wymagają dokonania wyboru między czynnością racjonalną, podyktowaną przepisami, a zachowaniem emocjonalnym, podyktowanym własną interpretacją aktualnej sytuacji. W sytuacji konfliktu policjanci powinni umieć podjąć decyzję oddzielającą od siebie zachowanie racjonalne, podyktowane wymogami prawa i wcześniejszym treningiem zawodowym, od zachowania sterowanego emocjami wzbudzonymi przez sytuację. Z punktu widzenia efektywności pracy policjanta w sytuacji konfliktu bardziej pożądane jest zachowanie racjonalne. Po pierwsze, emocje, zwłaszcza negatywne, przyczyniają się do podejmowania nieproduktywnych zachowań w efekcie narażenia policjantów na stres w pracy zawodowej⁶⁰. Po drugie, badania nad efektywnością pracy policjantów o dłuższym stażu pracy, wykazujących symptomy wypalenia zawodowego, dowiodły, że w sytuacjach konfliktowych występujących na co dzień w ich pracy zawodowej okazują oni mniej dominacji i skłonności do sięgania po środki przymusu. Są jednak bardziej skuteczni w swoich działaniach, ponieważ ich zachowanie nie prowadzi do uruchomienia konfliktu siły oraz eskalacji agresji⁶¹.

---

⁵⁹ A. Klukkert, T. Ohlemacher, *Torn between Two Targets...*, *op. cit.*

⁶⁰ Ł. Baka, R. Derbis, *Emocje i kontrola w pracy...*, *op. cit.*

⁶¹ M.C. Euwema, N. Kop, A.B. Bakker, *The Behaviour of Police Officers in Conflict Situations: How Burnout and Reduced Dominance Contribute to Better Outcomes*, „Work & Stress” 2004, nr 18(1), s. 23–38.